

ECONOMIE, SOCIETATE ȘI POLITICĂ ÎN DOBROGREA ROMANO-BIZANTINĂ ÎN LUMINA DESCOPERIRILOR MONETARE: O ÎNCERCARE DE SINTEZĂ DUPĂ UN SECOL DE CERCETARE

Andrei Gândilă*

În memoria lui Gheorghe Poenaru Bordea (1937-2004)

Abstract

Pendant longtemps, les chercheurs se sont appuyés sur une corrélation rigide établie entre la circulation des pièces et les événements connus de sources écrites. L'interprétation des trésors monétaires, ainsi que des découvertes isolées, avait pour objectif principal une meilleure élucidation des événements politico-militaires lors des grandes invasions avaro-slaves, qui culminèrent avec l'effondrement de la frontière byzantine sur le Bas-Danube. Cet article propose une interprétation différente du matériel numismatique de la Dobroudja en intégrant les trouvailles monétaires aux témoignages archéologiques. En les détachant des chroniques de l'époque, qui se concentraient principalement sur l'effet des invasions barbares, les découvertes numismatiques permettent de mettre en évidence des mécanismes socio-économiques importants pour l'histoire de la Dobroudja à cette époque marquée par de profondes transformations culturelles. Les résultats montrent que l'afflux de pièces a été soutenu par la forte militarisation de la région et s'est moins appuyé sur les mécanismes économiques locaux. L'économie monétaire de la Dobroudja révèle un degré élevé de dirigisme durant le long VIe siècle. Le gouvernement byzantin a pu mettre en œuvre et maintenir un système d'approvisionnement qui a apporté de l'argent et des fournitures aux garnisons défendant les provinces danubiennes et a partiellement compensé le déficit commercial de la région, car la Dobroudja nécessitait de nombreuses importations mais avait très peu à offrir en échange. Indirectement, l'annone officielle a eu trois effets importants et ils sont tous traçables dans l'inventaire des trouvailles monétaires. Premièrement, il a aidé l'économie locale à survivre en maintenant une demande constante de biens d'usage quotidien de la part des soldats qui recevaient des salaires réguliers. Cela a conduit à la distribution de pièces de monnaie dans presque tous les coins de la province et pas seulement à proximité des cités importantes. Deuxièmement, l'annona militaris a soutenu le développement du commerce privé et l'accumulation de richesses privées. Les transports d'annona étaient les plus grosses cargaisons sillonnant la Méditerranée et offraient un moyen de transport semi-officiel pour les marchandises commerciales. Les marchands, les capitaines de navires, ainsi que l'élite locale à la destination où les marchandises annonaires étaient déchargées et distribuées avaient tout à gagner du système. Les monnaies émises par les ateliers lointains, les sceaux commerciaux et la céramique de luxe témoignent d'un tel trafic. En outre, l'élite locale auraient pu canaliser certains des produits subventionnés sur le marché noir. Ce type de corruption a été rendu possible par l'excédent monétaire de la province, car les soldats avaient de l'argent à dépenser mais pas assez de produits locaux à acheter. Enfin, le soutien de l'état en Dobroudja a créé une culture de standardisation et engendré une économie tournant autour des besoins des garnisons locales. Le profil monétaire des sites du VIe siècle en Dobroudja est remarquablement similaire et les identités locales fortes font défaut, signe clair que l'économie monétaire était insulaire avec peu de pièces arrivant par les canaux du marché libre. Étant donné

* The University of Alabama in Huntsville, Huntsville.
E-mail: andrei1981@gmail.com

qu'une grande partie des monnaies trouvées reflète le paiement de salaires militaires et administratifs, l'afflux de pièces de monnaie dans les Balkans du nord-est a peu à voir avec les besoins réels de l'économie locale ou son état de développement. La monétisation de la Dobroudja au VIe siècle était une construction artificielle mise en place et entretenue par l'état byzantin, qui favorisait la circulation à longue distance des biens plus qu'elle ne soutenait la croissance économique locale.

Key words: Balkans, Dobroudja, Danube, Justinien, follis, solidus, annona, frontière, limitanei, inflation monétaire, dirigisme, méthodologie numismatique, thésaurisation.

1. Introducere¹

S-a scurs un veac de când Wilhelm Knechtel atrăgea atenția asupra semnificației monedelor bizantine descoperite în Dobrogea (Knechtel 1921). Activitatea de pionierat a unor specialiști precum Knechtel, Moisil sau Minea în epoca interbelică a creat premisele necesare pentru dezvoltarea acestei ramuri de cercetare, care și-a găsit inevitabil locul în disciplina mai largă a istoriei și arheologiei epocii romano-bizantine (Moisil 1924; Minea 1933-1934). În această fază, stadiul incipient al studierii materialului numismatic a făcut ca interpretarea descoperirilor să se bazeze pe o imagine incompletă a penetrației monetare, în vreme ce analiza fenomenelor economice s-a rezumat la afirmații foarte generale (Condurachi 1942; Iliescu 1952; Dimian 1957). Studiul științific al descoperirilor monetare bizantine a fost demarat la începutul anilor '70 și se datorează în mare măsură contribuțiilor lui Gh. Poenaru Bordea (Poenaru Bordea 1971; 1976; 1981). Metoda de lucru introdusă de Poenaru a adus schimbări importante pentru interpretarea istorică a documentului numismatic, fiind adoptată pe scară largă de numismații români. În linii mari, noua abordare presupunea analiza comparativă a descoperirilor monetare din așezări dobrogene, folosind instrumente statistice moderne, în vreme ce interpretarea istorică urma îndeaproape evenimentele cunoscute din izvoarele literare bizantine (Poenaru Bordea *et alii* 1989; Poenaru Bordea *et alii* 1995; Poenaru Bordea *et alii* 1998; Iacob, Poenaru Bordea 2000; Isvoranu, Poenaru Bordea 2003; Poenaru Bordea 2003).

În ciuda unor merite de necontestat, fundamentul pe care se bazează această metodă de lucru este departe de a fi suficient de solid. Chestiunea este cu atât mai presantă cu cât această abordare continuă să domine cercetarea numismatică și în prezent, coordonatele sale principale nefiind supuse niciunei tentative de reevaluare (Custurea 2019). Principala problemă este metoda rigidă de corelare a circulației monetare cu evenimente politice cunoscute din sursele scrise. Din intenția, altfel laudabilă, de a extrage analiza numismatică dintr-o zonă pur descriptivă pentru a o încadra într-un context istoric, numismații au ales să asocieze perioadele de aparent declin al circulației monetare cu invaziile barbare care țineau capul de afiș în cronicile vremii. Inevitabil, acest stil de interpretare descuraja abordarea descoperirilor monetare ca document arheologic, transformându-le într-un instrument de verificare sau nuanțare a informațiilor cunoscute din izvoare.

Bogatul material arheologic recoltat din siturile dobrogene rămâne sursa cea mai importantă pentru reconstruirea vieții sociale și economice în epoca romano-bizantină. În ciuda acestui potențial, sunt rare lucrările de sinteză care să aibă ca obiectiv principal corelația dintre monede și alte categorii de descoperiri. Astfel de lucrări, fie că vizau Dobrogea sau provinciile Dunării de Jos în general, au abordat superficial mărturiile arheologice, selectându-le cu predilecție pe acelea care confirmau evenimentele descrise de istoricii bizantini. De vreme ce straturile de incendiu reprezintă o constantă în stratigrafia

¹ Studiul de față este o versiune lărgită a articolului apărut în *Journal of Late Antiquity* (2021).

cetăților romano-bizantine din Dobrogea, numismații au dezvoltat o veritabilă obsesie legată de impactul invaziilor barbare și au căutat să folosească descoperirile monetare, atât tezaure cât și descoperiri izolate, pentru o mai bună cunoaștere a cronologiei și direcțiilor pe care s-au înscris aceste incursiuni în provinciile balcanice (Poenaru, Ocheșeanu 1980; Poenaru *et alii* 1995; Madgearu 2001; Gândilă 2003-2005; Custurea 2019). Această tendință este una mai largă la nivelul cercetării fenomenelor numismatice din peninsula balcanică (Iurukova 1969; Popović 1978; Ivanišević 2006; Morrisson 2007; Hadji-Maneva 2009). Mutarea discuției în sfera cercetării arheologice, din care monedele însele fac parte, deschide un orizont de interpretare care ne poate aduce mai aproape de realitățile vieții sociale în Dobrogea bizantină, realități adesea eclipsate de preocupările înguste ale autorilor bizantini, mai preocupați de retorica fenomenelor politico-culturale și în general nu foarte interesați de viața cotidiană din zona de frontieră a Balcanilor.

Tranziția către o abordare diferită și testarea unor noi metodologii pentru spațiul dobrogean este facilitată de volumul impresionant de descoperiri, precum și de promptitudinea cu care acestea au fost publicate de numismații români și bulgari. Deși ilustrația este aproape mereu selectivă, descoperirile sunt publicate cu detalii tehnice complete, ceea ce face posibilă crearea unor baze de date, precum și prelucrarea materialului cu ajutorul unor instrumente statistice avansate. Deși ar putea fi greu de intuit, Dobrogea, care cuprinde provincia Scythia și zone din Moesia Secunda, este regiunea care se bucură de cea mai consistentă publicare a descoperirilor monetare din întregul imperiu bizantin. Bogatul material numismatic include circa 5000 de monede provenite din descoperiri izolate, precum și circa 650 din tezaure. Acest fapt este cu atât mai impresionant cu cât Dobrogea era o regiune de frontieră care nu se bucura de un nivel de urbanizare și de viață economică comparabil cu cel din provinciile Mediteranei răsăritene². Deși este hazardat să sugerăm că Dobrogea dezvoltase o economie monetară mai avansată decât o provincie din Siria sau Palestina, stadiul avansat al cercetării în Dobrogea ne permite să surprindem nuanțe monetare subtile, cum ar fi fluctuații anuale ale penetrației de monedă nouă, diferențe între așezări în funcție de localizare, dimensiune, sau funcție principală, precum și observații micro-regionale facilitate de densitatea impresionantă a descoperirilor. Plecând de la aceste avantaje, studiul de față își propune să ofere o nouă analiză a economiei monetare în Dobrogea în secolele VI-VII printr-o deplasare a centrului de greutate de la sursele scrise la materialul arheologic.

2. Metodologie

Înainte de a trece la analiza descoperirilor monetare într-un context istoric și arheologic se impun o serie de observații de ordin metodologic, în speranța că acestea vor duce la o interpretare mai nuanțată a evidenței numismatice. Adesea numismații pornesc la drum cu un bagaj de prejudecăți, unele din ele vizând probleme cronologice, altele privind fluxul de monedă, precum și idei generale legate de procesele inflaționiste. Interpretarea numismatică este la rândul său determinată de abordarea aleasă, care poate presupune corelarea descoperirilor monetare cu evenimente politice, încercarea unei reconstrucții a vieții economice bazată pe frecvența monedelor în așezări, sau se poate limita la o simplă prezentare a materialului numismatic. Astfel de presupuneri trebuie supuse unui examen de reevaluare (Guest 2019), chiar dacă în cele ce urmează nu vom putea acoperi întreaga paletă de probleme metodologice ridicate de numismatica bizantină.

² O teză recentă (Mihaylov 2018) a adunat c. 4500 de monede bizantine timpurii păstrate în muzeele din Bulgaria, de pe teritoriul fostei Moesia Secunda, aducând totalul de descoperiri din *quaestura exercitus* la peste 10 000 de piese.

2.1. Pierderea și recuperarea monedelor

Discuția trebuie să înceapă cu observații legate de pierderea monedelor în antichitate și recuperarea lor în epoca modernă. Ce tip de monede erau mai pasibile de a fi pierdute și în ce măsură le putem recupera astăzi prin intermediul cercetării arheologice? Într-o comunicare la Royal Numismatic Society acum mai bine de jumătate de veac, Philip Grierson atribuia penuria de nominal mărunț metodelor necorespunzătoare de săpătură (Grierson 1965 xi). Faptul că siturile din zona dunăreană au produs cantități considerabile de monede romane târzii din secolele IV-V, de dimensiuni reduse (AE3 și AE4), ne face să credem că explicația trebuie căutată în altă parte. În strânsă legătură cu această problemă, cercetări mai recente au urmărit să determine dacă eşantioanele de monede descoperite reprezintă o oglindă fidelă a monedelor aflate în circulație, și, prin extensie, a monedelor emise de ateliere (Goldin 1985; Griffiths 2002; Newton 2006; Frazer, Van der Touw 2010). Din motive obiective, aceste studii de caz au vizat emisiuni moderne pentru care dispunem de informații complete înregistrate de autoritățile emitente. Observațiile făcute de Frazer și Van der Touw pot fi instructive pentru chestiunea care ne preocupă pe noi, fiindcă data emiterii a fost unul dintre parametrii esențiali utilizați de cei doi cercetători. Astfel, concluziile pe care le trag: „datarea monedelor recuperate este în general reprezentativă pentru masa aflată în circulație”, precum și: „numărul de monede din fiecare nominal are un grad semnificativ de corelare cu masa aflată în circulație”, se pot extrapola cu oarecare încredere, dat fiind faptul că emisiunile bizantine timpurii erau și ele datate anual, iar sistemul monetar se bazea pe o gamă variată de nominaluri (Frazer, Van der Touw 2010 403). În lipsa unor indicatori mai preciși, astfel de observații ne pot ghida interpretarea, fiind conștienți însă de existența unor variabile suplimentare, cum ar fi tipul așezării și dimensiunea, densitatea de populație, sau funcția complexelor unde s-au descoperit monede (străzi, bazine, terme, clădiri cu scop comercial, etc.) și care pot influența măsura în care monedele erau pierdute sau recuperate în antichitate, precum și tipul de monede care circulau cel mai frecvent în astfel de contexte.

În Dobrogea s-au descoperit monede bizantine de toate dimensiunile și din toată gama de nominaluri. Deși se poate stabili o corelație directă între valoare, dimensiune și rata de pierdere, cercetări recente ne invită să reconsiderăm vechile **presupuneri**, bazate mai mult pe logică decât pe studii concrete, care plecau de la ideea că monedele de valoare scăzută erau mai pasibile de a fi pierdute, iar posesorul era puțin interesat de recuperarea lor. Această preconcepție nu se aplică nici măcar emisiunilor moderne cu funcție fiduciară ridicată, de vreme ce studiile menționate mai sus relevă faptul că monedele sunt pierdute **mult mai aleator decât s-ar putea crede** în mod intuitiv. Vechea supoziție este și mai improbabilă într-un sistem monetar antic în care valoarea nominală era dublată, aproape invariabil, de cea intrinsecă. O monedă metalică modernă, precum „sfertul” de dolar studiat de David Griffiths, are o valoare monetară redusă, iar cea intrinsecă este practic inexistentă, sau în orice caz inutilizabilă, iar trecătorul grăbit nu va catadicsi să o ridice. Un follis bizantin, pe de altă parte, avea o putere de cumpărare mai ridicată și chiar și nominaluri mai mărunte puteau fi folosite la piață, spre deosebire de moneda divizionară modernă, care are o arie de utilizare mult mai restrânsă (Morrisson, Cheynet 2002). Poate și mai important este faptul că bronzul era materialul principal utilizat de meșterii bizantini pentru confecționarea obiectelor de podoabă, precum și a multor altor instrumente de uz cotidian. Tipare de piatră pentru turnat diferite obiecte precum și obiectele însele (cercei, fibule, cataramă, etc.) reprezintă descoperiri frecvente la Dunărea de Jos și este probabil ca ateliere meșteșugărești să fi operat în toate centrele importante din Dobrogea. În aceste condiții, este improbabil ca monedele pierdute să fi fost ignorate de trecători. Că multe monede au rămas pierdute definitiv se poate explica prin prisma infrastructurii și a etapelor succesive de distrugere și reconstrucție precum și de abandonarea, măcar și temporară, a unor anumite zone din așezare.

2.2 Probleme de cronologie

Dintre emisiunile antice, monedele bizantine timpurii se evidențiază prin aspectul birocratic pronunțat și prin imaginea inconfundabilă de pe revers, unde erau afișate valoarea nominală și anul de domnie al împăratului. Practica a fost introdusă de Iustinian în 538 și a continuat pe emisiunile de nominal mare, follis și hemi-follis și ocazional pe sferturile de follis până în secolul următor. Acest tip de datare oferă specialistului în numismatică bizantină o unealtă unică în peisajul numismaticii antice: posibilitatea de a urmări fluctuații anuale în volumul de monedă care circula într-o regiune. Deși prețios, acest instrument de lucru ascunde și o capcană. Numismații din Balcani au dezvoltat tendința de a trata orice hiatus ca pe o dovadă de tulburări în zonă, fie la nivel provincial, fie pentru așezări individuale. Astfel de interpretări se bazează pe presupunerea, mereu neprobată, că majoritatea monedelor emise într-un anumit an au părăsit monetăria și au ajuns în Dobrogea în același an. Cu alte cuvinte, premisa este că o monedă a lui Iustinian emisă în 538/9 descoperită într-un sit din Dobrogea a ajuns acolo în 538/9 sau la scurt timp după³. O astfel de premisă ignoră faptul că monedele bizantine au rămas în circulație pentru multe decenii și prin urmare emisiunile din ani 530 puteau foarte bine să pătrundă în zonă o jumătate de secol mai târziu pe filiera plăților militare venite de la trezorerie sau prin intermediul traficului de bunuri și de persoane în imperiul bizantin. Dacă aplicăm acest principiu, „găurile” cronologice din lista de descoperiri dobrogene nu mai pot fi considerate automat ca indicatori ai unor perioade de criză, de vreme ce monede emise într-un an aveau posibilitatea să ajungă în zonă oricând, atâta vreme cât încă circulau legal⁴.

Plățile militare uzuale precum și donativele quinquenale se reflectă în activitatea atelierelor monetare și este probabil ca volumul de emisiuni să fi fost dictat în bună măsură de necesitățile armatei și de ciclul plăților militare. Cu toate acestea, este imposibil de precizat dacă astfel de plăți se făceau doar în monedă nouă sau includeau și emisiuni mai vechi (Gândilă 2018b 446). Fără o bună cunoaștere a volumului de emisiuni pentru fiecare atelier monetar, nu este posibil să identificăm sincope locale la nivelul circulației monetare și să le separăm de cauze generale de fluctuație. Cu alte cuvinte, un hiatus la nivelul descoperirilor poate pur și simplu să reflecte scăderi în activitatea atelierelor, ce pot avea la bază cauze economice sau considerente birocratice pe care nu le putem desluși pe baza informațiilor existente. Spre exemplu, fluxul anual indică scăderi pronunțate în 553/4, 560/1 și 579/80 dar sunt motive să credem că ele reflectă un volum redus de emisiuni în atelierele imperiului, mai degrabă decât tulburări locale în Dobrogea (Fig. 3) (Gândilă 2009 208, fig. 3). Deși activitatea atelierelor rămâne o enigmă în lipsa unei documentații oficiale, situația monetară din alte provincii ale imperiului trebuie luată în considerare ca metodă de identificare a unor circumstanțe locale. Dacă nu există o discrepanță neobișnuită între tiparul circulației monetare din diferite zone ale imperiului comparativ cu Dobrogea, este mai înțelept să evităm atribuirea unor aparente scăderi în penetrația de monedă atacurilor barbare sau distrugerilor de tot felul.

2.3 Indicatori economici

Nu de puține ori, cercetătorii balcanici au încercat o interpretare economică riguroasă, iar mecanismul principal invocat a fost inflația. Premisa de la care se pornea era că puseurile inflaționiste erau reflectate de cantitatea mai mare de monedă, fenomen care survenea dimpreună cu scăderea etalonului de greutate și în contextul unor stări de criză

³ Exemplul cel mai grăitor este Justiniana Prima (Caričin Grad); deși orașul este o fundație nouă a lui Iustinian, monedele de la predecesorii săi, Anastasius și Iustin I, sunt la fel de numeroase ca în alte așezări din nordul Balcanilor (Ivanišević 2010 443, tabelul 1).

⁴ Faptul este recunoscut la Poenaru Bordea 1976 206, dar aproape mereu ignorat în analizele propriu-zise.

politică cunoscute din izvoarele scrise. Acest proces s-a conturat cel mai clar în vremea domniei lui Iustin al II-lea (565-578), ale cărui emisuni sunt extrem de abundente în Dobrogea, în pofida faptului că domnia sa a fost cu mult mai scurtă decât cea a predecesorului său (Tab. 1) (Poenaru 1981 375; Curta 1996 105; Oberländer-Târnoveanu 2003 348; Gândilă 2009 178; Custurea 2019 65). În etapele de început ale științei numismatice, dar și mai târziu, se judeca prosperitatea unei regiuni pe baza cantității de monedă descoperite. Prin urmare, un număr considerabil de monede ar fi reflectat un volum mare de tranzacții și niveluri ridicate de producție. Numismații moderni au respins acest tip de corelație, însă nu au reevaluat chestiunea până la capăt. Dacă, într-adevăr, vorbim de inflație, ce a cauzat-o? Avem de-a face cu ceea ce economiștii moderni numesc inflație de tip „cost-push” sau „demand-pull”? Ambele par improbabile în contextul antic pre-capitalist. În realitate, Iustin al II-lea a fost forțat să adopte o atitudine mult mai defensivă și să renunțe la tacticile diplomatice ale lui Iustinian de a menține o stare de conflict în Barbaricum și să se bazeze mai degrabă pe fortificațiile frontaliere, mai trainice și mai puțin costisitoare (Patoura 1996)⁵. Ca urmare, administrația bizantină a crescut considerabil costurile militare în Dobrogea. Schimbarea nu a adus cu sine și o stimulare a producției, peisajul agrar în nordul Balcanilor fiind destul de sumbru în secolul al VI-lea, iar prețurile vor fi crescut ca urmare a fluxului mai mare de monedă în zonă. Cu alte cuvinte, inflația, dacă exista, nu a fost declanșată de mecanisme economice, ci era un fenomen artificial generat de creșterea numărului de soldați plătiți de stat. În egală măsură, situația din această perioadă ne indică faptul că fluxul monetar dirijat de trezoreria imperială nu ținea cont de nevoile obiective ale economiei locale, ci urmărirea necesitatea de a plăti garnizoanele, ignorând indicatori precum forța de muncă, producția, cererea și oferta, stocul monetar deja existent în provincie, etc.

O astfel de politică prezenta un număr de neajunsuri, unele deja evidente. Pentru că atelierele nu puteau emite o cantitate tot mai crescută de monedă din cauza resurselor limitate de metal, statul a trebuit să recurgă la scăderea etalonului. După urcarea la tron, Iustin al II-lea și oficialii săi au decis să reducă progresiv greutatea follis-ului constantinopolitan de la 16-17g, cât cântărea la moartea lui Iustinian, până pe la 12-13g. O reducere a greutății cu circa 25% nu este obligatoriu un semn de inflație, fiindcă moneda de bronz bizantină, spre deosebire de cea din aur, avea și un aspect fiduciar. Stau ca mărturie numeroasele tezaure monetare în care folles de greutate și dimensiuni foarte variate circulau împreună fără probleme și nu există indicații că ar fi fost utilizați la o altă valoare decât cea indicată pe revers (Morrisson *et alii* 2006). Singura dovadă convingătoare pentru existența unui puseu inflaționist, chiar dacă indirectă, ar fi declinul sau dispariția emisiunilor de nominal mărunt. O scădere drastică a puterii de cumpărare a monedei ar scoate automat din producție nominalurile cele mai mici, ele devenind practic fără valoare chiar și pentru mici tranzacții cotidiene. Ori perioada pe care o discutăm aici ne prezintă o stare de lucruri diametral opusă. Cantități considerabile de pătrimi de follis (decanummia) au fost emise în ultimul deceniu al domniei lui Iustinian, în vreme ce Iustin al II-lea a ordonat emiterea unui număr impresionant de optimi de follis (pentanummia), un nominal cu o valoare chiar și mai redusă (Tab. 4). Acestea nu sunt genul de măsuri care se iau în timpul unei crize inflaționiste. Dimpotrivă, se pare că piața era inundată cu folles și oficialii trezoreriei au considerat necesară emiterea mai susținută a monedelor cu valoare mică pentru a satisface cererea piețelor dominate de tranzacții mărunte⁶.

⁵ Cercetările arheologice de la Dunărea de Jos indică o creștere a numărului de descoperiri de obiecte asociate cu prezența militară în a doua jumătate a secolului al VI-lea, precum bine-cunoscutele fibule turnate cu picior întors pe dedesubt, cât și cataramele de tip Salona-Histria și Sucidava (Varsik 1992 79-81; Curta, Gândilă 2011 70, fig. 15; Schulze-Dörlamm 2002 150, fig. 54).

⁶ În anul 562 Iustinian chiar a sistat emiterea de *folles* în atelierele de la Nicomedia și Cizic, unde activitatea s-a concentrat aproape exclusiv pe emiterea de sferturi de *follis*.

2.3 Formule de interpretare

Invaziile barbare reprezintă una dintre temele predilecte ale istoriografiei balcanice, iar dezbaterea centrală vizează prefacerile culturale declanșate de trecerea unor populații la sud de Dunăre în căutare de jaf sau de ținuturi unde să se stabilească. În ciuda aportului deosebit adus pentru o mai bună cunoaștere a tranziției de la antichitate la evul mediu în zona Dunării de Jos, valoarea acestei abordări pentru interpretarea măturiiilor numismatice este una problematică⁷. Înlocuirea acestei paradigme rămâne o provocare redutabilă. O încercare recentă, deși ambițioasă, nu a reușit să treacă mai departe de nivelul generalităților (Guest 2012). Apelul lansat de Peter Guest de a scrie istorie monetară dintr-o perspectivă strict arheologică este meritoriu din punct de vedere metodologic, însă motive obiective fac deocamdată acest deziderat greu de realizat. Multe situri arheologice din Dobrogea, și din Balcani, în general, se află în cercetare de multe decenii. Generații succesive de arheologi au folosit metode și tehnici de săpătură diferite, în vreme ce scopurile și prioritățile au evoluat și ele de-a lungul timpului. Vicisitudinile vremurilor au făcut ca în unele cazuri programul de cercetare să sufere modificări și uneori lucrul a fost sistat complet. Ca urmare, cantitatea, calitatea și nivelul de publicare a materialului variază dincolo de abilitatea cercetătorului modern de a cuprinde întregul repertoriu de situri și descoperiri într-o schemă unitară de interpretare. În plus, chiar și în cazul siturilor studiate sistematic, precum Histria, Adamclisi sau Capidava, nu a rezultat un număr suficient de monede descoperite într-un context stratigrafic util, care să permită compararea eșantioanelor din diferite zone ale așezării, pe baza funcției îndeplinite de diversele structuri excavate. De vină nu este publicarea sumară a monedelor, ci stratigrafia însăși, cetățile Dobrogei prezentând faze succesive de construcție; monedele sunt adesea antrenate în procesul de dărâmare și nivelare, fiind prea rar găsite pe nivelul și în contextul original în care au fost pierdute.

Nu ne rămâne decât să sperăm că situri dobrogene încă neexplorate vor fi cercetate pornind de la un set de obiective bine-definite, însoțite de metodologia aferentă și că descoperirile monetare vor fi înregistrate într-o manieră care va permite desprinderea istoriei monetare de sursele scrise. Pentru moment, însă, prea puține dintre cele peste 5000 de monede bizantine timpurii întrunesc criteriile necesare pentru o schimbare totală de paradigmă. Pentru o interpretare strict arheologică, doar monedele descoperite „pe nivel” pot face obiectul unei discuții, iar complexe însele trebuie publicate cu intenția de a reliefa asocierile dintre monede, artefacte și construcțiile în care s-au descoperit. Pentru moment putem încerca un simplu transfer al documentului numismatic de sub tutela izvoarelor scrise și plasarea sa mai fermă, chiar dacă adesea generală, în contextul descoperirilor arheologice și al culturii materiale din care face parte. Cum se caracterizează circulația monetară în Dobrogea romano-bizantină și cum a evoluat de-a lungul timpului? Care era rolul monedei bizantine în Dobrogea? Ce se putea cumpăra cu ajutorul banilor? Există diferențe notabile între profilul monetar al orașelor de pe coasta Mării Negre, cele din interior și cetățile de pe frontiera dunăreană? În paginile ce urmează vom încerca să oferim o serie de răspunsuri, reamintind cititorului că stadiul curent al cercetării permite doar avansarea unor ipoteze de lucru.

3. Interpretare

În secolul al VI-lea, provinciile Scythia și Moesia Secunda au căpătat un statut special în sistemul administrativ romano-bizantin, ele aparținând diocezei Thracia, dar fiind în același timp grupate cu Cipru, Caria și Insulele într-o unitate administrativă

⁷ Analize mai complexe pot fi citate pentru vestul Balcanilor, însă și acolo scopul final a fost acela de a reliefa traseul invaziilor barbare și efectul lor (Popović 1975; Popović 1978).

atipică, ce a primit numele quaestura exercitus, cu sediul la Odessos (Varna), pe coasta Mării Negre (Torbatov 1997; Curta 2002; Wiewiorowski 2006; Gkoutzioukostas, Moniaros 2009). Obiectivul trasat era aprovizionarea cetăților care apărau frontiera de la Dunărea de Jos și de aici este evident că economia Dobrogei nu avea suficiente resurse pentru a susține trupele staționate în provincie. Vilele romane târzii erau de mult abandonate, iar agricultura pe scară largă nu mai era practică, locuitorii preferând siguranța așezărilor fortificate. În astfel de condiții, ne întrebăm dacă nivelul de monetizare al provinciei nu este altceva decât rezultatul plăților militare, cu întreaga economie dobrogeană gravitând în jurul așezărilor cu un pronunțat caracter militar (Fig. 1-2). O astfel de chestiune ridică probleme importante, ce nu pot fi deslușite decât printr-o analiză minuțioasă a evidenței numismatice.

3.1 Evoluția circulației monetare

Revirimentul economiei monetare în Dobrogea secolului al VI-lea începe cu reforma monetară operată de Anastasius în 498. Prima etapă (498-512) a fost mai degrabă experimentală, iar volumul de emisiuni se plasează mult sub media deceniilor următoare (Metcalf 1969). Cu excepția orașului Berytus, aceste monede timpurii au dispărut din circulație peste tot în zona mediteraneană așa cum se vede clar în structura tezaurelor, unde astfel de piese sunt rare (Abou Diwan 2018; Gândilă 2009 164-167; Bijovsky 2012 177-197). Etapa cea mai consistentă pare să fie 512-538, o perioadă a cărei stabilitate monetară este pe nedrept eclipsată de celebra reformă a lui Iustinian din al doisprezecelea an de domnie. Numeroase tezaure din Mediterana răsăriteană precum și descoperiri izolate, indică faptul că aceste emisiuni constituiau grosul masei monetare aflate în circulație chiar și la finalul secolului (Noeske 2000, vol. II). În Dobrogea, etapa 512-538 este clasată pe locul al patrulea, fiind depășită în mod substanțial doar de fluxul masiv de monedă din vremea lui Iustin al II-lea (Tab. 1). Deși sunt prezente în toate așezările dobrogene, aceste emisiuni joacă un rol deosebit de important în circulația monetară la Odurtsi, în sudul provinciei, unde o activitate intensă de reconstrucție a fost semnalată pentru primele decenii ale secolului al VI-lea (Torbatov 2002 196, tab. 10; Dončeva-Petkova, Torbatov 2001 242). Situația de la Adamclisi ne atrage atenția deopotrivă, aici panta ascendentă continuând și în etapa cronologică următoare și credem, nu fără temei, că venerabilul oraș roman s-a bucurat de o scurtă perioadă de înflorire, deși numele său nu apare printre așezările menționate de Procopius (Fig. 4)⁸. În secolul al VI-lea, vechea basilica forensis a fost reamenajată pentru a servi ca piață, în vreme ce porticul de la sud de strada principală a făcut loc unor construcții cu caracter comercial (Suceveanu, Barnea 1991 271-272; Sâmpetru 1994 113). Cercetările mai recente confirmă schimbările importante survenite în viața orașului (Talmațchi, Șova 2015). Peste tot în Dobrogea găsim dovezi de reconstrucție datând cel mai probabil din primele decenii ale secolului. În tot acest timp, monedele romane târzii ar fi putut rămâne în circulație pentru a servi nevoile economice ale comunității, însă emisiunile noi de la Anastasius, Iustin și Iustinian au adus un suflu nou și probabil au avut darul de a întări încrederea populației în politicile economice ale administrației centrale, care fusese șubrezită de puternica revoltă a lui Vitalian (Ruscu 2009).

⁸ Procopius, *De aedificiis*, 4.7.16, dacă nu cumva Procopius cunoștea orașul sub un alt nume. Chiar înainte de lucrarea lui Procopius, ghidul lui Hierocles, *Synecdemus*, 637.8 menționa orașul cu forma Tropeos. Nu departe, la Zaldapa, descoperirile monetare din primele decenii ale secolului al VI-lea par a fi la fel de abundente, deși așezarea nu e foarte bine studiată (Torbatov 2000 72-76).

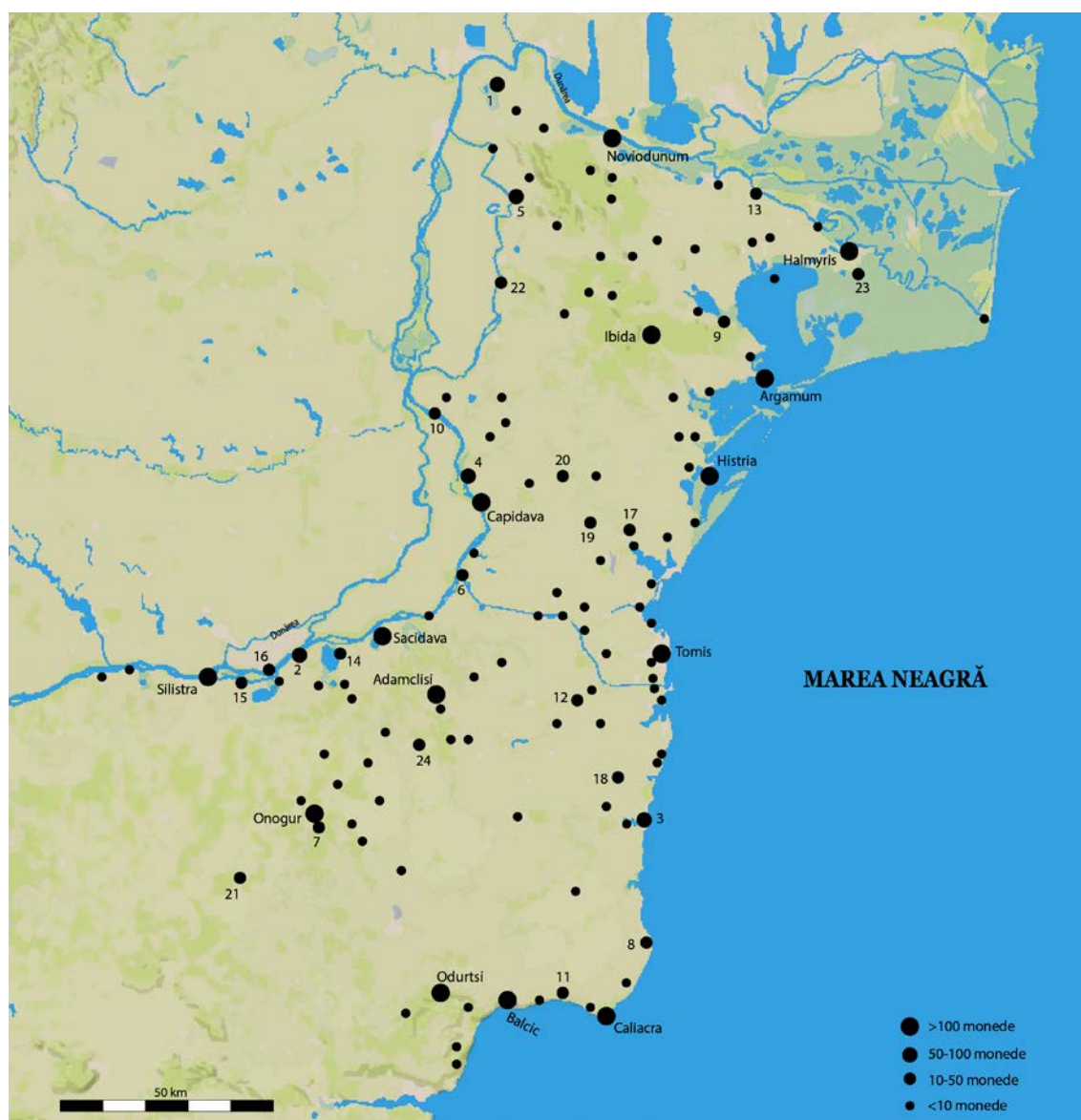

Fig. 1 – Monede izolate (1. Dinogetia; 2. Izvoarele; 3. Mangalia; 4. Topalu; 5. Troesmis; 6. Axiopolis; 7. Balik; 8. Capul Șabla; 9. Enisala; 10. Hârșova; 11. Caverna; 12. Lanurile; 13. Nufăru; 14. Oltina; 15. Ostrov; 16. Păcuiul lui Soare; 17. Palazu Mic; 18. Pecineaga; 19. Târgușor; 20. Ulmetum; 21. Voinikovo; 22. Beroe; 23. Dunavăț; 24. Zaldapa)

Fig. 2 – Tezaure (1. Histria; 2. Ibida; 3. Argamum; 4. Adamclisi; 5. Zaldapa; 6. Silistra; 7. Zlatni Piasaci; 8. Capul Șabla; 9. Halmyris; 10. Tomis; 11. Ulmetum; 12. Capidava; 13. Topalu; 14. Axiopolis; 15. Caliacra; 16. Osenovo; 17. Bulgarevo; 18. Ostrov; 19. Satu Nou; 20. Valea Teilor)

Reforma monetară din anul 538 a dus la introducerea unui nou follis, a cărui greutate nu se regăsea în tradiția romană târzie și părea că încearcă să rivalizeze cu vechiul sesterț roman. Aceste monede impresionante s-au bucurat de o mare popularitate în Dobrogea și ca atare această etapă cronologică (538-542) este clasată pe locul al treilea în majoritatea așezărilor (Tab. 1). Abundența acestor emisiuni în zona Dunării de Jos pare să fie un fenomen regional, în ciuda prezenței monedelor datate în acest interval în multe situri din Asia Mică (Gândilă 2012 398-399). Unele dintre aceste monede vor fi fost aduse din Balcani unde amforele pontice (Opaiț 2004 26-32, 95-96), opaițele microasiatice, inclusiv imitații

(Curta 2016b 67-75; Topoleanu 1996), precum și sigilii ce purtau numele unor orașe din Asia Mică (Paraschiv-Grigore 2013; Curta 2002) sunt descoperiri relativ comune. Monedele impresionante ale lui Iustinian sunt rare în Siria și Palestina, piața locală continuând să se bazeze pe masa de monede emise înainte de reforma din 538 (Bijovsky 2012 247-250). Deși atelierul din Antiohia a bătut monede pe modul mare, invazia persană și izbucnirea ciumei au redus activitatea monetăriei, iar provinciile orientale nu au făcut tranziția către noile monede, preferându-le în mod evident pe cele vechi.

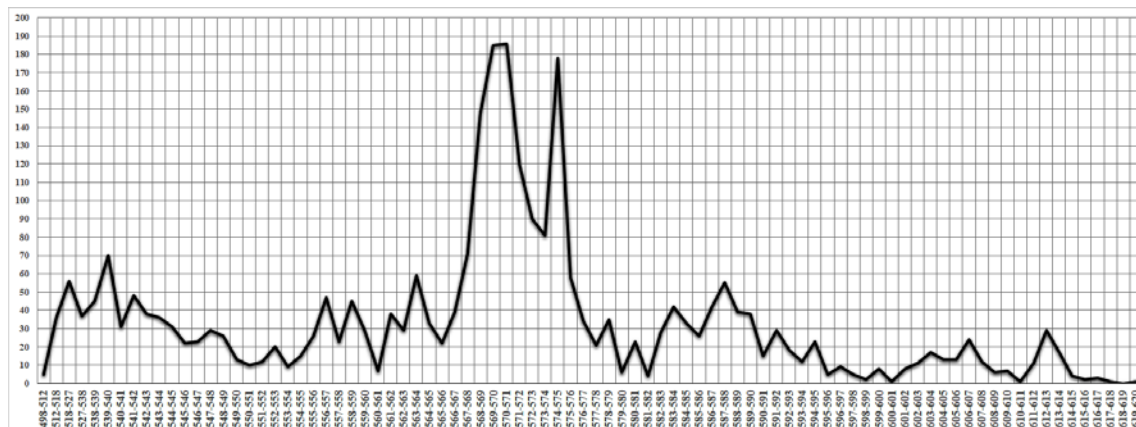

Fig. 3 - Fluxul anual de monedă bizantină în Dobrogea

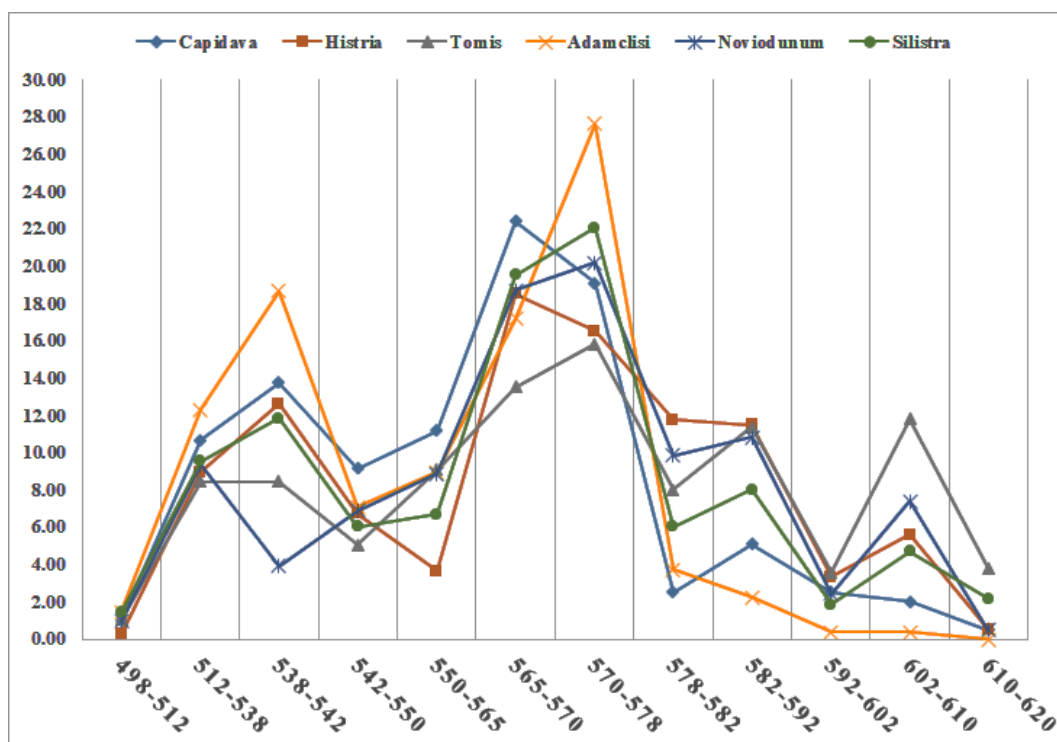

Fig 4 - Circulația monetară în centrele dobrogene

Deși emisiunile de modul mare nu au fost emise special pentru a deservi provinciile dunărene, zona Balcanilor rămăsese cea mai puternic militarizată regiune a imperiului și este posibil ca Iustinian să fi încercat să exploateze la maximum valoarea

propagandistică a noilor monede pentru a întări loialitatea garnizoanelor din zona de frontieră. Firește, trebuie ținut cont și de faptul că unele dintre aceste monede vor fi ajuns în Dobrogea la o dată ulterioară și avem dovezi clare că ele erau încă în circulație în ultimul sfert al secolului al VI-lea. Un tezaur descoperit la Capidava acum un deceniu datează de la începutul anilor 580 și totuși circa 25% dintre monede reprezintă emisiuni grele de la Iustinian (Gândilă 2017 172-173, fig. 1). Monedele au fost afectate de incendiul puternic care a mistuit clădirea de lângă poarta de sud a cetății, însă gradul de uzură nu este unul deosebit. Asta ar putea sugera o utilizare locală, precum și o viteză de circulație redusă⁹. Este posibil ca multe dintre aceste monede să fi ajuns în provincie aproape de anul în care au fost emise, pentru plata trupelor. O astfel de ipoteză coincide cu crearea quaestura exercitus în 536 și cu programul masiv de reconstrucție demarat de Iustinian, care cu siguranță a continuat și în deceniul următor (Feissel 2000).

În Dobrogea emisiunile grele ale lui Iustinian nu sunt distribuite egal, putând fi observate unele particularități locale. Această etapă este foarte slab reprezentată la Noviodunum, unde mai puțin de 4% dintre descoperiri datează din această fază, însă atâta vreme cât multe dintre monede provin din colecții private va trebui să așteptăm o mai bună cunoaștere a materialului numismatic descoperit în interiorul cetății (Fig. 4) (Popescu, Iacob 2017; Poenaru Bordea *et alii* 1995). O frecvență redusă poate fi notată și la Tomis, dacă nu cumva în capitală mecanismele de retragere a numerarului care nu mai corespundea cu etalonul în vigoare era mai eficient, sau poate că pur și simplu piața locală se baza mai mult pe utilizarea nominalurilor mai mici, așa cum par să indice descoperirile de până acum (Isvoranu, Poenaru Bordea 2003 152, tab. 2). O reducere a etalonului precum și un declin al activității monetărilor pot fi surprinse în a doua jumătate a domniei lui Iustinian și ne putem întreba dacă efectele marii epidemii de ciumă au contribuit la aceste schimbări de politică monetară (Pottier 1983 241). Această etapă este caracterizată de abundența emisiunilor de nominal mic, în special sferturile de follis (Gândilă 2009 222, fig. 27b). Valoarea totală a monedelor dateate între 542 și 565 nu depășește volumul de monedă emisă în precedentul interval, 538-542. Doar Capidava oferă cifre peste 10% pentru această etapă, în vreme ce la polul opus regăsim Histria, cu sub 4% din totalul descoperirilor. La Histria pare să se fi produs o scădere drastică a volumului de tranzacții mărunte de vreme ce numărul de sferturi de follis este neașteptat de scăzut. Această stare de lucruri ar putea fi atribuită procesului de ruralizare, în ciuda faptului că activitatea de construcție urbană la Histria nu a încetat complet (Zahariade 2006 103-108; Suceveanu, Barnea 1991 273-274). Basilica episcopală este poate exemplul cel mai elocvent, iar aici proporția nominalului mărunț în cadrul descoperirilor este de c. 20% (Poenaru Bordea 2007 179-188).

Revenind la emisiunile lui Iustinian, etalonul greu introdus în 538 nu a putut fi menținut și a devenit evident că reforma împăratului reprezentase o lovitură de imagine și mai puțin rezultatul unei analize economice concrete. Mai grav, acea schimbare a rupt stabilitatea de care se bucurase sistemul monetar bizantin de la ultima reformă a lui Anastasius din 512. Numismații fac adesea referire la spirala inflaționistă ce a urmat după moartea lui Iustinian, marcată de scăderea progresivă a greutateii follis-ului de bronz. Într-adevăr, fluxul masiv de monedă de la Iustin al II-lea (565-578) este documentat în toate așezările importante din Dobrogea și din nordul Balcanilor, în general. Aproape 45% dintre monedele descoperite în Dobrogea au fost emise în timpul domniei sale. Să fie acesta un semn de reviriment economic sau dovada unei inflații galopante? În lipsa unor informații corespunzătoare legate de volumul de emisiuni, salarii și prețuri, observațiile de mai jos rămân simple ipoteze de lucru. Inflația invocată adesea de specialiști nu pare o explicație

⁹ Dacă astfel de monede mari ar fi fost returnate la monetărie după 565, ar fi fost probabil reținute, fiind mai profitabil să fie topite pentru a se emite monedă folosind etalonul nou, mult mai ușor.

convingătoare (Poenaru Bordea 1981 375; Oberländer-Târnoveanu 2003 220-221; Custurea 2019 65). Regularitatea și gradul de standardizare al penetrației monetare din timpul domniei lui Iustin al II-lea (Poenaru Bordea *et alii* 1995 154, fig. 2), cu extensie până la 590, indică plăți militare, fie o creștere a valorilor ori, mai degrabă, o creștere a numărului de soldați. Această ipoteză este întărită și de alte descoperiri arheologice din a doua jumătate a secolului al VI-lea, asociate cu mediul militar, în special fibule și cataramă, discutate mai sus.

Această stare de lucruri poate fi explicată și prin reluarea plăților militare care nu se mai făcuseră cu regularitate în vremea domniei lui Iustinian, dacă dăm crezare afirmațiilor tendențioase lansate de Procopius în *Istoria Secretă* (XXIV, 13-14); acesta l-a acuzat pe împărat de neglijență în privința trupelor de limitanei, observație reluată ulterior de Agathias (V, 13, 7-8). Cronicarii bizantini au exagerat efectele politicii duse de Iustinian, care a preferat diplomația unei defensive care presupunea întreținerea chiar și pe timp de pace a unui număr mare de trupe de frontieră (Casey 1996; Sarantis 2019 333). Schimbarea de politică este, însă, evidentă sub domnia lui Iustin al II-lea și fără excepție emisiunile de la acest împărat sunt cele mai numeroase în orice așezare dobrogeană bine cercetată. Anumite fluctuații sunt desigur inevitabile. Spre exemplu, la Capidava și Sacidava etapa 565-570 acoperă circa 20% din totalul descoperirilor (Custurea 2019 125-128), în vreme ce la Tomis, o așezare cu caracter civil, cifrele sunt mai reduse (Fig. 4).

Politica dusă de Iustin al II-lea nu a fost continuată în aceeași manieră de succesorii săi, Tiberiu al II-lea (578-582) și Mauriciu (582-602), frecvența descoperirilor de la acești împărați scăzând la o treime din cifrele precedente. Această stare de lucruri oferă un argument în plus pentru a respinge ipoteza unui puseu inflaționist în deceniile precedente, fiindcă numărul redus de descoperiri din ultimele două decenii ale secolului al VI-lea cu siguranță nu reflectă o rezolvare a presupusului fenomen inflaționist. Dimpotrivă, economia monetară intră într-o fază de criză acută. Scurta domnie a lui Tiberiu al II-lea a adus o stare de instabilitate, probabil datorată în parte invaziilor din nordul Balcanilor, dar și politicii monetare a împăratului, care a încercat reintroducerea standardului de greutate al follis-ului de bronz din vremea lui Iustinian pentru a celebra consulatul său din anul 579. Din nou, reforme monetare erau operate în scopuri politice și propagandistice, fără a ține seama de efectele economice. Dovezi arheologice de la Capidava și Adamclisi arată că așezările au fost afectate de seria de incursiuni ale slavilor, în vreme ce sectorul nordic al frontierei dominat de Noviodunum a continuat să primească monedă nouă fără întreruperi. Aceeași observație se poate face pentru Histria și mai ales Tomis (Fig. 4). O treime dintre monedele de nominal mărunt descoperite în edificiul cu mozaic datează din ultimul sfert al secolului și activitatea economică în acest complex important a continuat până în primele decenii ale secolului următor (Poenaru Bordea *et alii* 2004 127, n. 985; Bucovală 1986). Pe de altă parte, trebuie evidențiată creșterea dramatică a tezaurizării, nu doar în Dobrogea, ci în toată zona balcanică, fenomen ce poate fi pus în legătură cu criza militară profundă produsă de valurile de invazii avaro-slave (Chiriac 1993; Madgearu 1996; Curta, Gândilă 2012 102-103).

Starea financiară a imperiului ajunsese în pragul colapsului în ultimii ani ai secolului al VI-lea. Deceniul 582-592 marchează practic ultima fază de circulație monetară susținută de fluxul constant de monedă nouă de la monetării. La Histria, Tomis, Noviodunum și Silistra emisiunile din primul deceniu al domniei lui Mauriciu sunt chiar mai numeroase decât descoperirile de la Iustinian, în special din ultima parte a domniei (Fig. 4). Nu trebuie să concluzionăm de aici că prosperitatea Dobrogei crescuse în vremea lui Mauriciu. Mai degrabă această stare de lucruri se datorează faptului că multe dintre cetățile dobrogene au fost abandonate în primele decenii ale secolului al VII-lea, iar emisiunile lui Mauriciu, fiind mai apropiate de acest moment, vor fi fost mai bine

reprezentate în cadrul ultimei faze de circulație monetară din așezări. După 592, circulația monetară intră într-un proces rapid de dezintegrare, capitala provinciei, Tomis, fiind singura așezare unde legăturile cu lumea bizantină par încă solide. Practica surfrapării emisiunilor vechi, intensificată în cea de-a doua jumătate a domniei lui Mauriciu, indică faptul că reducerea drastică a activității atelierelor nu era o măsură deflaționistă, ci rezultatul unei penurii de metal necesar pentru emiterea de monedă nouă (Gândilă 2018a 119-122). Garnizoanele din Balcani erau probabil plătite în monedă veche, care revenea la trezorerie după colectarea impozitelor, însă era necesară și introducerea de emisiuni noi în numele lui Mauriciu, din motive economice, dar mai ales politice. În acest timp, provinciile orientale erau aprovizionate corespunzător cu monedă emisă de atelierul din Antiohia, care chiar și-a intensificat activitatea în vremea lui Mauriciu și în general o cantitate mai mare de monedă a pătruns pe piață în provinciile din Asia Mică și Mediterana răsăriteană (Atlan 1976 84-86; Ireland 2000 106-107; Evans 2006 191-194; Demirel Gökalp 2009 74-81).

Descoperirile monetare ne obligă să nuanțăm imaginea unui declin continuu în a doua jumătate a secolului al VI-lea, care ar fi culminat cu catastrofa din 602 (Talevski 2019; Madgearu 2006). Fluctuațiile sunt marcate de perioade de reviriment și încercări nu întotdeauna eșuate de a menține stabilitatea monetară în Balcani, în vreme ce evenimentul de la 602 care a dus la schimbarea violentă de domnie, nu a însemnat finalul circulației monetare în Dobrogea. Se înregistrează chiar o creștere a volumului de monedă în timpul domniei lui Focas, chiar dacă nivelul de standardizare atins sub Iustin al II-lea nu a mai putut fi restaurat. Notăm o creștere semnificativă în nivelul descoperirilor de la Tomis, Noviodunum și Silistra dar și stagnare la Capidava și Adamclisi (Fig. 4). Nu se poate identifica un model geografic clar pentru aceste fluctuații și se pare că unele așezări care fuseseră puternic afectate de invaziile slavo-avare își pierduseră funcția defensivă, apărătorii fiind probabil transferați în alte cetăți din provincie, unde continuarea circulației monetare mai este atestată pentru o scurtă perioadă. Aproximativ 90 de monede de la Heraclius pot fi date în primul deceniu de domnie (610-620) și mai puțin de jumătate pentru deceniul următor. Multe dintre monedele din secolul al VII-lea cunoscute până în prezent în Dobrogea au fost descoperite în regiunea fostei capitale a provinciei, Tomis, așezare care a rămas în contact cu capitala bizantină, precum și la Silistra, o regiune pe care imperiul a încercat să o mențină în sfera sa de influență (Isvoranu, Poenaru 2003 149; Oberländer-Târnoaveanu 1996 103-104). În majoritatea așezărilor, monedele de la Heraclius, în general 1-2 piese, nu depășesc primii ani de domnie ai acestuia (Gândilă 2008 311-312).

Amploarea dezastrului este greu de evaluat dintr-un punct de vedere strict numismatic. Trebuie amintit faptul că monedele au fost folosite de istorici și arheologi ca element principal de datare a ultimei faze de locuire în cetățile dobrogene (Bounegru, Adumitroaei 2005-2006). Ades invocată, încetarea circulației monetare se referă de fapt la încetarea fluxului de monedă nouă către această regiune. Această întrerupere nu împiedică continuarea economiei monetare pe baza numerarului deja existent în provincie și nici nu aduce precizări importante legate de dispariția populației. În mai multe așezări, bisericile au fost recompartimentate pentru a servi ca locuri de adăpost, în vreme ce în unele orașe, precum Callatis, există activitate constructivă chiar și în primele decenii ale secolului al VII-lea, confirmată de descoperiri monetare (Madgearu 2010; Georgescu, Ionescu 1995-1995 191; Ocheșeanu 1981 312). Mărturiile arheologice confirmă fără echivoc abandonarea cetăților romano-bizantine, însă data la care acest fenomen a avut loc, sau modul în care s-a produs, nu pot fi deslușite cu ajutorul descoperirilor monetare. În orice caz, nivelul de control exercitat de imperiu în zona balcanică se redusese dramatic, dacă judecăm după numărul redus de monede descoperite în zonă comparativ cu situația din regiuni ca Asia Mică sau insulele din Marea Egee și Mediterană (Metcalf 2009 189-213; Kasdagli 2018,

214-223; Bates 1971 95-109; Lightfoot 2012, 170; Jantzen 2004, 144-162; Demirel Gökbalp 2009 87-92). În Dobrogea se resimte doar parțial ecoul marii victorii împotriva perșilor, care a adus câteva monede pe coasta Mării Negre în jurul anului 630. Monede din următoarele decenii apar, însă, doar sporadic și accidental în zona de nord a Balcanilor (Chiriac 1995; Iacob 2000; Mihaylov 2008a; Custurea 2019 59-60). Frecvența ridicată a emisiunilor din Italia și Africa de Nord reflectă menținerea ambițiilor imperiului la Dunărea de Jos, prin transferul modest de trupe și resurse într-o vreme în care destrămarea structurilor politice și administrative în Balcani ajunsese într-un punct ireversibil (Gândilă 2011). Numărul crescut al descoperirilor de aur și argint din a doua jumătate a secolului al VII-lea indică o schimbare fundamentală a rolului jucat de monedă și mutarea sa din sfera schimburilor zilnice în cea a plăților politice și a activității diplomatice bizantine în zonă (Damian 2015 147-156; Somogyi 2008).

3.3 Monetării și nominaluri

Există motive suficiente pentru a include un studiu al monetărilor și al nominalurilor printre parametrii folosiți pentru a evalua economia monetară a Dobrogei. Mărcile de monetărie pot oferi indicii prețioase despre legăturile Dobrogei cu lumea bizantină, precum și informații despre mecanismele oficiale de distribuire a monedei, în vreme ce nominalurile pot aduce precizări în legătură cu funcționarea pieței, cu tranzacțiile sale mărunte, a căror frecvență și complexitate se pot regăsi în numărul de folles și fracțiunile sale care circulau local.

Așa cum era de așteptat, monetăriile cele mai apropiate de Dobrogea au furnizat grosul masei monetare aflate în circulație. Atelierul de la Constantinopol domină în toate așezările de la Dunărea de Jos, fără să putem discerne trăsături care se aplică în funcție de tipul așezării. Proportia variază între 54% și 67%, cetățile dunărene, orașele din interior, precum și cele de pe coastă fiind la fel de bine aprovizionate de atelierul central (Tab. 7). Același lucru se poate spune și despre atelierele de la Nicomedia și Cizic, a căror pondere însumată se plasează undeva la 20% în majoritatea așezărilor studiate (Tab. 2). Este posibil ca activitatea lor să fi fost corelată cu scopul de a suplimenta emisiunile constantinopolitane, moneda nouă fiind trimisă către diverse regiuni, după necesități. Argamum prezintă singura situație aparte, cele două ateliere ale Propontidei acoperind circa 32% dintre descoperiri, însă mecanismele care au adus acest volum abundent de monedă rămân neclare și trebuie confirmate de cercetări viitoare (Iacob, Poenaru 2000 791). La fel de misterioase rămân motivele pentru care atelierul din Cyzic a alimentat cu monedă Dobrogea în anii 540 mult mai intens decât în alte decenii (Tab. 3). Concentrarea emisiunilor monetare de la Nicomedia în zone îndepărtate ale imperiului, precum Gerasa în Arabia, sub Iustin al II-lea (Bellinger 1938 10; Marot 1998 107, tab. 20), sugerează o funcție complexă îndeplinită de monetăriile propontice, care necesită un studiu mai amănunțit. Activitatea atelierului din Salonic, pe de altă parte, oferă mai multe certitudini privind destinația principală a jumătăților de follis emise în număr mare și expediate, în marea lor majoritate, către frontiera dunăreană (Gândilă 2018b 445, fig. 5). Pentru etapa 565-570, în unele cetăți dunărene emisiunile de la Salonic acoperă mai bine de 60% din totalul descoperirilor din acest interval și acesta este, de altfel, singurul moment în care atelierul constantinopolitan nu mai este dominant, atingând niveluri foarte scăzute, până la 15% la Noviodunum și cifre în general reduse pe tot limes-ul dobrogean (Tab. 3)¹⁰.

Fluxul monetar de la atelierele balcanice și propontice a fost suplimentat cu monedă venită de la distanțe mai mari, pe un traseu probabil intermediat de marile orașe

¹⁰ Prezența cea mai covârșitoare a monedelor de la Salonic pare să fie înregistrată la Sacidava (Custurea 2019 125-128), o cetate care din păcate nu a fost cercetată sistematic.

de la Egee și Marea Neagră. Atelierul din Antiohia a avut o contribuție modestă (circa 5%), însă constantă, la circulația monetară din Dobrogea. Deși Theophylact (V, 16, 1) ne spune că Mauriciu a ordonat transferul armatei din est în Balcani pentru a da piept cu avarii în ultimul deceniu al secolului al VI-lea, în mai multe așezări dobrogene monedele emise la Antiohia sunt mai numeroase pentru domnia lui Iustinian. La Capidava, pentru intervalul 542-565, atelierul sirian acoperă circa 20% dintre descoperiri, în vreme ce nici o monedă nu poate fi atribuită domniei lui Mauriciu. La Adamclisi, întâlnim aceeași situație, în ciuda unui tezaur descoperit într-un turn de apărare care includea monede de la Antiohia. Editorii acestei descoperiri au considerat că micul depozit a fost pierdut de un soldat transferat de pe frontul de est, așa cum va fi fost și tezaurul de drahme sasanide de la Axiopolis (Bogdan Cătănicu, Poenaru Bordea 1996 91; Petac, Ionescu 2013). Doar descoperirile de la Noviodunum și Silistra indică o concentrare mai mare de emisiuni antiohene în ultimele decenii ale secolului al VI-lea, poate un semn că impactul acestor mutări de trupe s-a resimțit cu precădere în așezările fortificate mai mari unde aceste trupe vor fi fost înregimentate temporar (Tab. 5). Astfel de cazuri sunt cunoscute în Dobrogea secolului al VI-lea (Zahariade 2006 183-184, fig. 101-102).

În afara monedelor emise de atelierul din Antiohia, aproximativ 50 de monede descoperite în Dobrogea provin de la ateliere „exotice” și cu toate că aportul lor este simbolic (circa 1%), simpla lor prezență indică existența unor relații cu provincii din Italia și Africa. Relațiile economice nu erau neapărat directe, fiind adesea mijlocite de centre din Illyricum, unde monede și alte categorii de bunuri din vestul Mediteranei sunt descoperiri obișnuite (Callegher 2017; Papadopoulou 2012; Buora 2005). Dintre monetările îndepărtate, Cartagina este cea mai comună în Dobrogea și circulația mai largă a ceramicii fine din Africa de Nord poate explica și prezența unor monede emise în această regiune (Opaiț 2004 99-100; Mocanu 2012; Gândilă 2016 136-143). Natura acestui trafic nu este ușor de deslușit. Secolul al VI-lea a cunoscut noi ambiții expansioniste care vizau recucerirea provinciilor apusene și de aceea este dificil de diferențiat între circulația de bunuri și cea de persoane, cu precădere soldați din armata multiethnică a lui Iustinian, care au participat la campaniile din Africa de Nord și Italia (Teall 1965; Whitby 1995 103-110). Câteva monede emise la Roma și Ravenna au fost descoperite în Dobrogea, precum și emisiuni speciale aparținând unor ateliere militare mobile cunoscute în literatura numismatică ca *Moneta Militaris Imitativa* (MIB II 49-51). Pe de altă parte, unele dintre monedele emise la Alexandria, dintre care menționăm piesa rară de 33 nummia de la Constanța, ar putea fi legate de transportul de grâu din Egipt (Carrié 2003 169-170; Isvoranu, Poenaru 2003 140, pl. II/13). Alte piese de 12 nummia făceau parte din tezaurul descoperit pe malul Dunării la Topalu, originea est-mediteraneană fiind confirmată de numărul neobișnuit de emisiuni din Antiohia (Oberländer-Târnoveanu 2017 23-29). Descoperirile din zona de frontieră reflectă mai degrabă mișcări de trupe, poate soldați de la Dunărea de Jos care se întorceau acasă după misiuni în zonele orientale ale imperiului (Madgearu 2014).

În ce privește situația pe nominaluri, atât solidi cât și folles sunt prezenți în descoperirile dobrogene, precum și fracțiunile lor. Numărul de monede de aur nu este unul impresionant, mai puțin de 100 de piese fiind cunoscute până în prezent, față de cele peste 1000 descoperite în Palestina, o regiune de dimensiunea Dobrogei (Bijovsky 2012) (Tab. 6). Tezaurile conțin un număr modest de piese de aur, sub 10 în medie, uneori amestecate cu monede de bronz. În dioceza Traciei tezaure mai consistente s-au descoperit la Jambol și Varna, însă, în medie, depozitele de aur sunt sensibil mai mici decât cele cunoscute în Asia Mică, Siria, sau Palestina (Morrisson *et alii* 2006 nr. 19 și 60). Aproximativ 12% dintre solidi sunt emisiuni ușoare de 22-23 siliquae, monede care sunt mai comune în spațiul avar (Somogyi 2014 237-241). Prezența lor în zona de frontieră nu este o coincidență, ele putând fi returnate imperiului în schimbul produselor

de lux bizantine, care erau la mare căutare în rândurile aristocrației avare (Curta 2016a; Bühler 2012; Garam 2001). Spre deosebire de descoperirile izolate, în care predomină emisiunile de la Iustinian și Iustin al II-lea, tezaurele prezintă o concentrare mai mare de emisiuni din ultimul sfert al secolului (Curta, Gândilă 2012 102-105). Ca și în cazul tezaurelor de bronz, putem pune pierderea lor pe seama turbulențelor din zona de frontieră, unde multe cetăți au fost afectate de raidurile avaro-slave din timpul domniilor lui Tiberiu al II-lea și Mauriciu. În aceeași măsură, abundența de emisiuni de aur de la acești împărați stă ca dovadă a eforturilor disperate de a menține frontiera dunăreană, precum și a prezenței armatei mobile, condusă de ofițeri care erau mai în măsură să dețină monede de valoare ridicată¹¹.

Trecând la emisiunile de bronz, dominația follis-ului este evidentă în prima jumătate a secolului al VI-lea, când acest nominal acoperea aproape 60% din descoperiri. Odată cu creșterea volumului de emisiuni de sferturi de follis și apoi de jumătăți de follis de la Salonic în a doua jumătate a secolului, ponderea follis-ului a scăzut sub 50%, ajungând până la 23% (Tab. 4). Destrămarea sistemului monetar în vremea domniei lui Heraclius a dus însă la o dominație covârșitoare a follis-ului (circa 85%), într-o vreme în care jumătățile de follis ajunseseră să îndeplinească funcția de nominal mărunț. În secolul precedent, jumătățile de follis avuseseră o prezență constantă pe piața dobrogeană, reprezentând aproximativ o treime din totalul descoperirilor. Sub Mauriciu, jumătățile de follis au depășit clar cuantumul de folles, aceasta putând fi o tactică a împăratului de a continua emiterea de monedă nouă în contextul în care imperiul trecea printr-o criză de metal și trezoreria era obligată să recurgă la surfrapări pe monede vechi pentru a emite folles (Gândilă 2018a 119-122). Ritmul de emisie a nominalurilor cu valoare scăzută a fost și mai neregulat. La începutul unui nou ciclu indictional în 552, administrația lui Iustinian a decis să reducă numărul de folles pentru a acorda prioritate emiterii de sferturi de follis, acestea acoperind aproximativ 60% din descoperirile dobrogene (Tab. 2). Această politică a continuat și sub Iustin al II-lea, sub domnia acestuia atelierele concentrându-se pe emiterea de optimi de follis, o situație care se observă nu doar în Scythia, dar și în Moesia Secunda (Mihaylov 2008b 280, tab. 3).

Așa cum este de așteptat, monede de bronz de valori diverse apar în proporții diferite în așezările din Dobrogea (Tab. 8). Follis-ul domină circulația monetară, dar această stare de lucruri nu se datorează în principal cetăților de pe linia Dunării, unde ne-am aștepta la o economie monetară mai rudimentară. În realitate, procentajul descoperirilor de folles coboară până la 35% la Noviodunum, în vreme ce la Adamclisi, acesta depășește 50%. Nivelul de complexitate al economiei monetare se regăsește mai fidel în proporția nominalurilor cu valoare redusă, care reflectă volumul de tranzacții mărunte și ca atare gradul de monetizare al pieței. Capitala provinciei, Tomis, oferă numerele cele mai consistente, circa 27% dintre descoperiri fiind monede cu valoare redusă. Observăm de asemenea cifre ridicate în așezări care nu se află la frontiera dunăreană, cum ar fi Ibida, Argamum și Odurtsi. Deși se poate stabili o corelație între dimensiunea unei așezări și proporția nominalurilor mici, nu există o regulă clară. Într-o cetate de dimensiuni mici precum Capidava, sferturile de follis acoperă 72% din eșantionul datat între 542 și 565, semnificativ mai mult decât în orașe mai mari dobrogene. În același timp, nu trebuie ignorată posibilitatea ca așezări cu o bogată istorie monetară, precum Histria, să fi continuat să folosească monede romane târzii chiar și în secolul al VI-lea, pentru a servi pe post de mărunțiș, așa cum indică descoperirile izolate și colective din cetate (Morrisson *et alii* 2006, no. 69-70; Vilcu, Țârlea 2016 161; Mihăilescu-Bîrliba,

¹¹ Cu excepția tezaurului de la Caliacra, toate tezaurele cu monede de aur din Dobrogea au fost îngropate după 580, ceea ce face posibil ca măcar unele dintre descoperirile izolate mai timpurii să fi ajuns și ele în Dobrogea tot în ultimele decenii ale secolului.

Poenaru 2000 306-307), și există dovezi că această soluție era adoptată și în unele cetăți dunărene (Gândilă 2017 161; Mihaylov, Iosifov 2012 148).

3.3 Implicații socio-economice

Eforturile de reconstrucție din primele decenii ale secolului al VI-lea au vizat restaurarea puterii imperiale la Dunărea de Jos. Din pricina unor obstacole atât interne cât și externe, prosperitatea regiunii nu a putut fi readusă la nivelul la care se afla în secolul al IV-lea, tot ce s-a putut realiza fiind o stăpânire fermă, deși mai degrabă artificială, asupra unei regiuni de frontieră pe care împărații bizantini nu o puteau neglija. Zona de nord a Balcanilor era mai puțin urbanizată, mai săracă în resurse și oferea mai puține perspective de expansiune decât alte regiuni ale imperiului. Ca urmare, administrația bizantină avea puține motive să investească masiv în zona dunăreană dincolo de întărirea fortificațiilor. Chiar și acest plan s-a dovedit a fi prea ambițios și nesustenabil, necesitând pomparea constantă de resurse trimise către frontieră din Mediterana răsăriteană. În plus, legislația vremii ne înfățișează un climat de sărăcie și corupție (Sarantis 2019 353-362; Popescu 2005 377-379; Curta 2001 206). Procedura de coemptio a trebuit păstrată în dioceza Traciei într-o vreme când taxele fuseseră comutate în monedă de aur și o analiză recentă a arătat că guvernul nu își punea baza în faptul că soldații vor putea să se aprovizioneze din ceea ce le oferea piața locală, evident prea săracă (Sarantis 2019 355; Tedesco 2016). Această stare de lucruri relevă nu doar un nivel de producție instabil și nesatisfăcător, dar și faptul că populația din Dobrogea nu avea mereu posibilitatea de a procura moneda necesară pentru plata taxelor. Într-adevăr, statul bizantin nu reușea să colecteze impozite din quaestura exercitus cu suficientă regularitate și adesea datoriile restante trebuiau să fie anulate de împărați, regiunea aflându-se în imposibilitatea de a-și achita dărilor către fisc (Zahariade 2006 60; Oberländer-Târnoveanu 2003 343).

Aceste observații preliminare ne aduc mai aproape de întrebările cărora încercăm să le găsim un răspuns în paginile ce urmează: cum ajungea moneda în Dobrogea, cine erau utilizatorii săi și ce se putea cumpăra cu banii aflați în provincie? Prima remarcă este aceea că Dobrogea nu producea bunuri destinate exportului și ca urmare moneda nu putea pătrunde în provincie în principal pe calea comerțului. Dimpotrivă, provincia dunăreană ducea lipsă de multe produse necesare menținerii frontierei și banii mai degrabă părăseau provincia, urmând să revină pe filiera plăților militare și administrative. Acesta pare să fie, în linii mari, profilul monetar al Dobrogei romano-bizantine. Statul și biserica erau actorii principali care determinau fluxul de bunuri și monedă către provincia dunăreană. Producția agrară a făcut obiectul mai multor dezbateri în literatura de specialitate a ultimului deceniu, însă toți cercetătorii par să se pună de acord în privința faptului că zona de nord a Balcanilor nu producea suficient pentru a-și susține garnizoanele (Sarantis 2019; Curta 2017; Poulter 2017). Fie că soldații erau limitaneii din epoca romană târzie, sau activau sub o formulă de organizare diferită, o altă dezbateră importantă în istoriografie, este evident că așteptau plată și provizii de la stat (Alston 2002; Southern, Dixon 1996; Haldon 1999; Elton 2018). Avantajele care rezultau din acest aranjament nu erau de neglijat: soldații nu plăteau impozite și pe deasupra primeau salarii și subsidii de alimente (Whitby 1995 79). Având în vedere vicisitudinile vieții rurale în Dobrogea, nu e greu de imaginat că mulți vor fi fost atrași de un angajament în sistemul defensiv de la Dunărea de Jos¹². Aceste oportunități atrăgeau în egală măsură soldați din Barbaricum, dincolo de frontiera dunăreană, care au intrat în serviciul imperiului în a doua jumătate a secolului al VI-lea, când regiunea de la Dunărea de Jos a cunoscut o nouă fază de militarizare (Suceveanu, Barnea 1991 207).

¹² Aplicabilitatea vechii legislații care stipula că numai fiii de soldați puteau servi în garnizoanele de frontieră ne pare anacronică în Balcanii secolului al VI-lea (Jones 1964 669-670).

Încercările de a estima dimensiunea armatei bizantine în Dobrogea rămân simple supoziții (Jones 1964 683; Opriș, Rațiu 2019 141; Sarantis 2019 334-344). Dacă nivelul general al populației trebuie să fie punctul de plecare, și aici ne lovim de propuneri dintre cele mai variate, alternând estimările conservatoare (100 000) cu cele nerealiste (800 000) (Zahariade 2006 140; Soficaru 2011 34). Chiar dacă limes-ul scitic era apărat de nu mai mult de 10 000-20 000 de soldați, cantitatea de monedă care pătrundea regulat în provincie nu ar fi fost neglijabilă¹³. Se presupune că soldații erau plătiți în aur urmând să folosească serviciile unui campsor, care le preschimba moneda de aur în echivalentul în bronz pentru efectuarea de tranzacții cotidiene (Curta 2017 441-442). Astfel de oficiali însoțeau armata în campanie cu scopul de a satisface nevoia de monedă curentă oricând și oriunde, însă este greu de crezut că ei ar fi operat în fiecare cetate de la Dunărea de Jos. Nu ar fi fost practic și nici înțelept ca aceștia să fi transportat atât monede de aur cât și echivalentul lor în monedă de bronz. Este mai probabil ca soldații să fi fost plătiți doar nominal în monedă de aur, iar în realitate să fi primit salariul în monedă de bronz la cursul de schimb între metale de la momentul respectiv, din care s-ar fi putut deduce, eventual, *annona* primită de la stat¹⁴.

Tezaurele de monede de aur sunt relativ comune în Dobrogea, însă destul de mici, după cum am văzut deja și este posibil să fi aparținut ofițerilor și altor demnitari, incluzând aici și fețe bisericești, dacă judecăm după compoziția și localizarea descoperirilor, uneori în zona basilicilor creștine (Curta, Gândilă 2012). Greutățile (exagia) de bronz și sticlă utilizate pentru verificarea pieselor de aur, *tremissis*, *solidus* și multipli, sunt și ele relativ comune în Scythia și Moesia Secunda (Custurea 2009; Minchev 2008; Vladimirova 1985; Ocheșeanu 1984) și uneori apar în depozite de monede de aur, cum este cel descoperit la Zaldapa (Torbatov 1998). Probabil aparținuseră unor colectori de impozite, campsori și *zygostatai*, care se ocupau cu controlul monedei de aur. Pe de altă parte, dimensiunea medie a unui depozit de monede de bronz din Dobrogea este de circa 25 de piese (Custurea 2019 213-242), ceea ce ne oferă o indicație utilă cu privire la sumele vehiculate de soldatul de rând. Dimensiunea redusă a tezaurelor ne arată că soldații nu primeau o sumă mare, o dată pe an, și că nu dețineau monede de aur pe care le schimbau periodic în monedă de bronz pentru cheltuieli uzuale. Informațiile pe care le avem în legătură cu rata de schimb între metale indică faptul că posesorul unei monede de aur urma să primească la schimb câteva sute de folles de bronz, or astfel de tezaure nu s-au descoperit până acum în Dobrogea (Noeske 2000, vol. I 156-157; Zuckerman 2004 83; Morrisson *et alii* 2006 51, tab. 2; MIBE 11-20; MIBEC 9-14).

Avem motive să credem că fluxul de monedă către Dobrogea nu se baza doar pe canalele oficiale. Deși plățile efectuate de trezoreria imperială susțineau practic economia monetară a regiunii, prezența unor monetării și nominaluri „exotice” sugerează, măcar ca titlu de ipoteză, un trafic de altă factură. Cel puțin în parte acesta reflectă traficul de persoane, însă volumul deloc neglijabil de bunuri importate din Africa de Nord și Mediterana răsăriteană trebuie să fi stimulat și circulația monedelor emise în provincii aflate la mare distanță de Dobrogea (Gândilă 2016). Bogatul material numismatic din Rodos, publicat recent de Anna-Maria Kasdagli sugerează o posibilă legătura cu provinciile vest-pontice, regăsită în numărul neașteptat de jumătăți de *folles* de la Salonic,

¹³ Marcellinus Comes (s.a. 514) ne informează că Vitalian, răsculându-se împotriva lui Anastasius, a reușit să ridice o armată de 60 000 de soldați din Tracia în doar trei zile, însă cifra ar putea fi una mult exagerată.

¹⁴ Nu există un consens privind metoda prin care erau livrate *annona*, echipamentul și plățile în bani; pentru stadiul dezbaterii se poate consulta Hebblewhite 2017 90-93. În 594, armata din Balcani s-a revoltat când Mauriciu a încercat să schimbe sistemul de plată și să livreze doar o treime în bani gheață și restul sub formă de echipament (Theophylact, VII, 1, 5-9). Acest episod sugerează că soldații așteptau plata integrală în monedă, în vreme ce produsele anonare erau fie acoperite în întregime de stat, fie livrate la prețuri subvenționate.

dar și în concentrarea de emisiuni grele ale lui Iustinian, tipice pentru zona frontierei dunărene, cum am văzut deja (Kasdagli 2018 21, fig. 17; 24, fig. 19). Astfel de asocieri nu sunt simple coincidențe, de vreme ce Rodos, Scythia și Moesia Secunda aparțineau administrativ de questura exercitus, în ciuda distanței care le separa. Bunuri provenind din zona Mediteranei erau transportate pe marile vase care aduceau provizii pe coasta de vest a Mării Negre pentru a fi distribuite garnizoanelor de la Dunăre (Deligiannakis 2016). Aceeași explicație trebuie să fie valabilă și în cazul monedelor emise la Salonic și descoperite la Smyrna, unde reprezintă mai bine de 10% din totalul descoperirilor rezultate din săpături recente (Ersoy *et alii* 2014 74-81). Monedele puteau să fi venit direct din Illyricum, dar la fel de probabil este ca ele să fi provenit din Dobrogea, pe calea comerțului în Marea Neagră. Nu mai puțin de 14 sigilii comerciale purtând numele orașului Smyrna au fost descoperite în Dobrogea, majoritatea de la Tomis, legătura dintre cele două orașe devenind probabil și mai trainică după crearea quaesturii (Curta 2002; Paraschiv-Grigore 2013). Faptul că zona de vest a Asiei Mici întreținea relații strânse cu spațiul vest-pontic se poate vedea și din numărul mare de vase ceramice de tip LRC (Phocaeen Red Slip Ware) descoperite în Dobrogea, în comparație cu așezări din zona de nord a Balcanilor, departe de coastă (Curta 2002 12-13). Accesul la mare poate de asemenea să explice numărul mai mare de emisiuni provenind din atelierele propontice de la Nicomedia și Cizic (Tab. 2 și Tab. 7)¹⁵.

În ciuda acestei aparente diversități, la Dunărea de Jos agentul cel mai important rămânea statul. Inițiativa privată, contactele cu provincii îndepărtate, circulația persoanelor, a bunurilor și a ideilor erau toate asigurate de rețeaua oficială de comunicație, iar această realitate se vede foarte clar în Dobrogea, unde controlul statal atinge apogeul în secolul al VI-lea. Deși moștenirea sumbră a veacului jalonat de trecerea vizigoților la sudul Dunării și de plecarea ostrogoților în Italia a primit o greutate poate prea mare în istoriografie, este indiscutabil că primele dovezi substanțiale de reviriment le găsim abia sub domnia lui Anastasius (Crow 2007 400-408; Oța 2000; Madgearu 2010). Cărămizi ștampilate purtând numele împăratului au fost descoperite la Histria, Dinogetia, Sacidava și Altinum; nu fără temeii, este tot mai acceptat faptul că marea operă de reconstrucție la Dunărea de Jos, ce se leagă tradițional de numele lui Iustinian, a fost demarată mult mai devreme (Barnea 1960; Zahariade 2006 148-149). Iustinian rămâne, fără îndoială, artizanul lucrărilor celor mai impresionante executate în Dobrogea, împăratul fiind numit filoktistes pe o inscripție de la Callatis (Popescu 1976 87). Uneori, unități militare erau antamate pentru lucrări de fortificare, precum trupa de lancieri iuniores la Ulmetum, sau organizații private, ca asociația măcelarilor de la Tomis (Zahariade 2006 183; Suceveanu, Barnea 1991 228). Chiar și așa, viața urbană în Dobrogea nu s-a putut întoarce la condiția sa din perioada de înflorire a Dominatului. Starea de nesiguranță a împins populația din zonele rurale neprotejate către așezări fortificate. De exemplu, Hisarlîk, lângă Șumen, în Moesia Secunda, și-a triplat populația în secolul al VI-lea și o creștere generală a numărului de locuitori se poate observa în multe alte așezări, dublată de o tendință de ruralizare (Dinchev 2007 509; Madgearu 2001; Bounegru, Adumitroaei 2005-2006). La Histria, arheologii au notat un proces de aglomerare și ruralizare a orașului, în vreme ca la Adamclisi mai multe străzi au fost scoase din uz și unele porți au fost zidite cu scop defensiv (Zahariade 2006 103-108; Suceveanu, Barnea 1991 273-274). Peste tot în zona dunăreană, creșterea demografică a dus la folosirea de materiale de construcție de proastă calitate și la structuri ridicate în pripă (Dinchev 2007 511-514).

Revitalizarea vieții urbane în Dobrogea a dus la o oarecare confuzie cu privire la funcția și statutul așezărilor refăcute. Vocabularul tehnic include termeni precum civitas,

¹⁵ Pentru comparație, a se vedea situația din Illyricum (Ivanišević 2010 443, tabelul 1).

castra, castellum, precum și echivalentele în greacă, folosite fără vreun principiu de căpătâi sau consecvență, atât în sursele literare cât și în cele legislative. Istoricii și arheologii încearcă să facă lumină într-o chestiune care era dominată de confuzie și ambiguitate chiar și în antichitate (Dinchev 1999; Dinchev 2000; Suceveanu, Barnea 1991 260). Ca urmare, încercarea de a trasa distincții clare între așezările fortificate, definindu-le fie ca fortărețe, orașe, centre, sau puncte de refugiu este pe undeva futilă, deoarece circumstanțele istorice au făcut ca în secolul al VI-lea astfel de așezări să servească funcții multiple și este greu de stabilit cu exactitate care din ele predominau și când. În orice caz, funcția militară este indubitabilă, iar monedele ne pot confirma gradul înalt de standardizare atins în secolul al VI-lea. Orașele de pe coasta mării și din interiorul provinciei, precum și fortărețele dunărene, în ciuda diferențelor de suprafață sau de populare, prezintă similitudini remarcabile la nivelul circulației monetare. Consecvența observabilă în structura cronologică a descoperirilor nu poate fi explicată decât printr-un nivel deosebit de control statal. Aceleași categorii de angajați, dintre care soldații erau cei mai numeroși, operau în toate aceste localități și ei sunt principalii agenți ai economiei monetare locale.

Soldații primeau alimente subvenționate de stat, sub egida quaestura exercitus, unitatea administrativă creată de Iustinian care a permis circulația masivă de produse către Dobrogea. Impozitele datorate de Cipru, Caria și insulele din Ciclade erau practic transferate sub formă de produse anonare livrate către frontiera dunăreană, în principal ulei de măsline și vin încărcate în amfore tip LR1 și LR2, produse în vestul și sudul Asiei Mici (Karagiorgou 2001; Opaiț 2004 105; Deligiannakis 2016 87-90; Commito 2019 129). Navicularii privați erau probabil contractați pentru a livra bunurile în marile porturi vest-pontice, Odessos și Tomis, însă trebuiau motivați economic pentru a accepta această corvoadă. Se presupune că pe lângă încărcătura principală de produse anonare își făceau loc și bunuri destinate pieței libere, practic transportate gratis, ceea ce a încurajat dezvoltarea unui circuit comercial ce parazita marile transporturi destinate armatei și finanțate de statul bizantin (McCormick 2001 87-92). Cercetările recente de la Capidava aduc câteva precizări interesante în legătură cu acest tip de trafic. Transporturile erau descărcate la Tomis pentru ca bunurile să fie ulterior redirecționate spre interiorul provinciei, în vreme ce unele vase vor fi intrat pe Dunăre, în amonte, pentru a aproviziona cetățile de pe frontieră până către dioceza Daciei (Curta 2016a 310, fig.1), unele dintre acestea fiind dotate cu instalații portuare (Zahariade 2006 111; Matei 1988-1989). Clădirea C1 studiată la Capidava avea un caracter comercial evident, din care nu lipseau amforele LR4 folosite pentru transportul faimosului vin de Gaza; cu toate acestea, materialul amforic era dominat de species annonariae transportate în amfore LR1 și LR2. Bogatul material recoltat din Clădirea C1 mai conținea ceramică de import africană, opaițe de lut, echipament militar, precum și o serie de unelte de tot felul. Un tezaur monetar descoperit pe prag indică faptul că acesta era un spațiu unde se efectuau tranzacții, de bună seamă monedele reprezentând plata pentru bunuri ca cele enumerate mai sus. Nu departe de acest complex, în clădirea C11, o balanță de bronz a fost descoperită dimpreună cu fragmente ceramice din secolul al VI-lea, două dolia, o amforă tip Gaza, un platou cu motive creștine, precum și diverse obiecte din metal, arheologii speculând că balanța era folosită pentru a cântări cereale (Covacef, Potârniche 2010).

Dat fiind volumul enorm de amfore anonare în Dobrogea, oficialii răspunzători pentru distribuirea produselor oficiale, precum și a comercializării celorlalte bunuri venite cu transportul principal, aveau posibilitatea de a trage foloase materiale, nu întotdeauna în mod legal. În cazul complexelor precum C1 de la Capidava, nu este clar dacă produsele anonare erau distribuite conform instrucțiunilor, ori pentru foloase personale. Corupția era adesea menționată în legislație, în principal Codul lui Iustinian

(I, 27, 2.8), precum și în sursele narative, și nu este greu de imaginat că o parte din bunurile trimise de stat vor fi intrat pe piața neagră. Cei care profitau de pe urma sistemului erau oficialii înșiși, precum și alți lideri locali, o situație bine documentată în antichitatea târzie (Jones 1964 644-646, 676-677; Deligiannakis 2016 90). Așa cum volumul masiv de bunuri aduse de armata americană în Vietnam a creat o piață neagră înfloritoare, la fel ne putem închipui că în antichitate intervenția masivă a statului în aprovizionarea trupelor a dus la formarea unei elite locale, care manipula bunurile armatei în interes personal. Marile edificii rezidențiale cercetate la Histria și Adamclisi trebuie să fi aparținut unor astfel de lideri locali care se îmbogățiseră din afaceri cu statul (Zahariade 2006 143; Mihăilescu-Bârliba, Poenaru Bordea 2000 305-306).

Fără îndoială, în cetăți dunărene precum Capidava sau Dinogetia, nu doar ofițerii responsabili cu distribuirea anonei capătaseră influență, ci și episcopii locali. La Adamclisi și în alte părți din provincie numărul și caracterul monumental al bisericilor eclipsau clădirile cu caracter secular (Bogdan-Cătănicu 1995-1996 211-213). Biserica se implica în proiecte de construcție, deținea pământuri și, cel mai probabil, coordona activități economice, precum și situații de criză, cel mai des menționată fiind răscumpărarea prizonierilor căzuți în mâinile barbarilor (Popescu 2005 378). Bogatul material epigrafic de la Korykos confirmă faptul că preoțimea era angrenată în activități comerciale și aceasta nu era doar o practică izolată din Cilicia (Trombley 1987 17). Spre exemplu, George, căpitanul faimosului vas descoperit la Yassı Ada, era atât negustor, cât și presbyteros (Bass, van Doorninck 1982 314; van Alfen 1996 212). În fine, prezența clădirilor de tip horreum în orașe și cetăți indică faptul că aceste așezări serveau ca centre pentru colectarea și depozitarea anonei. Nu întâmplător, multe dintre aceste centre erau și sedii episcopale și nu este exclus ca biserica, care avea un rol de conducere la nivelul comunităților în lumea romano-bizantină, să se fi implicat activ în administrarea bunurilor venite pe canalele oficiale ale statului (Rizos 2013 686; Rizos 2019 49).

Repertoriul descoperirilor monetare din Dobrogea trebuie plasat în acest context general. Soldații primeau plăți regulate pentru serviciul în garnizoanele de frontieră, banii urmând să fie cheltuiți pe bunuri venite prin intermediul canalelor oficiale. Ofițerii și oficialii, incluzând aici și ierarhia bisericească, preluau controlul transporturilor anonare odată ajunse în provincie și probabil nu erau străini nici de soarta bunurilor de valoare care circulau împreună cu cargo-ul oficial. În umbra statului se creaseră oportunități de a face afaceri în Dobrogea, cazul vânzătorului egiptean de vinuri de la Tomis fiind bine-cunoscut (Barnea 1972 260-261), și o mare parte din comerț trebuie să se fi biziuit pe cooperarea căpitanilor de vase care aduceau bunuri la destinație în funcție de cerere, a comercianților locali, cât și a celor din alte colțuri ale imperiului, interesați să stabilească legături mai strânse cu spațiul vest-pontic (Zahariade 2006 128; Barnea 1987; Velkov 1965 22). Produse de import de tot felul, ceramică fină tip African Red Slip Ware, opaițe nord-africane cu motive creștine, vin din Creta, sau rășini exotice din Arabia și Etiopia, erau la mare căutare în rândurile elitei locale (Mocanu 2012 329-332; Curta 2016b 58, fig. 10; Opaiț 2004 99; Rădulescu 1976 197-198). Cele câteva zeci de monede emise în atelierele din Cartagina și Alexandria vor fi ajuns în Dobrogea pe aceleași trasee comerciale (Gândilă 2016 136-147).

Tabloul creionat mai sus se referă doar la un circuit economic susținut de circulația bunurilor la mare distanță și felul în care acest trafic putea stimula economia locală, inclusiv economia monetară. Se pune, desigur, întrebarea în ce măsură existau bunuri produse local care să facă obiectul schimburilor intermediare de monedă. În secolul al VI-lea, locul satelor și al vilelor rustice a fost luat de micile așezări fortificate (Suceveanu, Barnea 1991 223-224). Consecințele pentru producția agricolă au fost dezbătute de specialiști, concluzionându-se că agricultura pe scară largă nu mai era practică, așa cum am discutat deja mai sus. Horticultura și cultivarea unor zone restrânse pe lângă cetăți au

devenit practici comune în secolul al VI-lea, însă erau insuficiente pentru a hrăni populația Dobrogei, mai ales în condițiile programului defensiv de la Dunărea de Jos. Chiupuri pentru depozitarea cerealelor au fost descoperite în toate centrele dobrogene, însă nu este clar dacă grânele erau produse local (Sarantis 2019 346). Există dovezi mai concrete pentru practicarea pescuitului, vânătorii și a creșterii animalelor. Un număr mare de unelte de pescuit (ace, harpoane, greutăți de plasă) au fost descoperite în Dobrogea, în vreme ce abundența resturilor de pește indică că aceasta era o sursă importantă de hrană (Stanc 2006 155-156; Zahariade 2006 146). Aproximativ 10% dintre oasele de animale aparțin unor specii sălbatice, dar vânatul doar suplimenta principala sursă de carne provenită de la vaci, oi, capre și porci, care constituiau un pilon central al dietei dobrogene (Stanc 2006 180, fig. 6.23), o stare de lucruri pe care o regăsim și în alte zone din nordul Balcanilor (Poulter 2007 77). Soldații probabil obișnuiau să cumpere produse alimentare de acest fel și asta ar explica monetizarea parțială a micilor așezări cu caracter rural din Dobrogea (Oberländer-Târnoveanu 2005).

Bunuri produse în Dobrogea puteau și ele să facă obiectul unor tranzacții bănești. Cuptoare ceramice din secolul al VI-lea nu au fost identificate încă, însă analizele de laborator confirmă producția de ceramică locală. Vesela de bucătărie imita formele în uz din Balcani și Constantinopol, în vreme ce opaițele de lut urmau modele populare din Asia Mică și Africa de Nord (Opaiț 2004 92). În Dobrogea, producția se axa pe vase de gătit, băut și pentru păstrarea proviziilor, în vreme ce producția veselei de masă încetase aproape complet încă din secolul al V-lea, fiind înlocuită în secolul al VI-lea de ceramica importată din Phocaea, cei care nu și-o puteau permite folosind probabil vase confecționate din lemn (Opaiț 2004 93, 111). Pe lângă ceramică, în Dobrogea se produceau și piese de podoabă, așa cum dovedesc tiparele descoperite la Adamclisi, Capul Dolojman, Jurilovca și Silistra (Szmoniewski 2017 279-306; Oanță-Marghitu 2006 347, pl. I/4; Daskalov 2012 110, 256, fig. 86/3). Obiecte de port, precum fibulele, acele și cataramele de bronz sunt obiecte descoperite frecvent în mediul militar din zona dunăreană, însă nu este clar dacă erau produse în Dobrogea sau în alte regiuni din Balcani. În orice caz, și acestea trebuie să fi fost plătite în monedă, așa cum vor fi fost și opaițele „dunărene” produse în zona frontierei (Curta 2016b). Astfel de obiecte nu se găsesc doar în așezări, ci și în cimitire precum cel de la Piatra Frecăței (Petre 1987); inventarul include obiecte de port și podoabă, dar și pieptăni din os, precum și un număr considerabil de cuie, poate de producție locală, cum pare să indice cantitatea mare de cuie depozitate în amforele din edificiul roman cu mozaic de la Tomis (Rădulescu 1973 197, fig. 5).

Diversitatea de bunuri ce puteau fi achiziționate, care va fi fost mult mai bogată decât ceea ce se poate observa în materialul arheologic care a supraviețuit, era mult mai impresionantă în marile centre ale provinciei, decât pe linia Dunării. Asta explică procentul mai ridicat de nominal mărunț din descoperirile înregistrate în marile orașe dobrogene, precum Tomis sau Ibida, o observație importantă, fiindcă frecvența monedelor cu valoare scăzută dă adevărata măsură a complexității economiei monetare într-o așezare, așa cum am arătat deja (Tab. 8). În astfel de orașe, volumul tranzacțiilor era mai mare și necesita utilizarea nominalurilor de tot felul, spre deosebire de schimburile care aveau loc într-o mică cetate dunăreană. În Dobrogea, economia monetară a atins gradul cel mai înalt de complexitate pe la mijlocul secolului al VI-lea, când notăm cea mai bogată varietate de monetării și nominaluri prezente pe piața locală. Quaestura exercitus a fost la rândul său mai mult decât o simplă soluție de avarie, această unitate administrativă atipică fiind atestată cel puțin până la mijlocul anilor 570; mecanismul care susținea circulația de mărfuri ce aprovizionau Scythia și Moesia Secunda trebuie să se fi bucurat de un grad de eficiență ridicat măcar până la declanșarea

marilor atacuri avaro-slave din ultimele decenii ale secolului. Deși importuri de lux, cum era ceramica tip Hayes 105 și Hayes 109 au continuat să sosească în provincie, elita a cărei prosperitate se datora circulației de produse anonare a intrat în declin, într-o vreme când imperiul reușea tot mai greu să își mențină poziția la Dunărea de Jos (Oprîș, Rațiu 2019 145; Mocanu 2012 332). Fluxul redus de monedă după 590 confirmă faptul că nivelul de plăți care ajungeau în Dobrogea scăzuse considerabil. Economia monetară a cunoscut o fază de contracție, apoi s-a prăbușit complet când regiunea a fost abandonată de administrația bizantină în secolul al VII-lea.

4. Concluzii

Economia monetară a Dobrogei în secolul al VI-lea și începutul celui următor prezintă un grad ridicat de dirijism. Administrația bizantină a reușit să implementeze un sistem de aprovizionare care a adus bani și produse garnizoanelor staționate pe limes-ul scitic și în acest fel a redresat parțial balanța deficitară a provinciei, spațiul dobrogean necesitând numeroase importuri, fără să aibă o gamă comparabilă de produse destinate exportului. În mod indirect, *annona militaris* a avut trei efecte majore, care au lăsat urme arheologice și numismatice. În primul rând, măsurile statului au asigurat supraviețuirea economiei locale, stimulând cererea de bunuri diverse în rândul soldaților care primeau solde în bani. Astfel se explică ramificarea circulației monetare pe tot cuprinsul provinciei și nu doar în principalele centre. În al doilea rând, *annona* a stimulat dezvoltarea comerțului privat și ridicarea unei elite locale. Convoaiele anonare erau cele mai importante transporturi care străduiau Mediterana și Marea Neagră, oferind un mijloc de transport rapid și ieftin pentru o gamă mai largă de produse destinate pieței. Negustori, marinari, precum și elita din provincia unde se descărcau produsele prosperau de pe urma sistemului. Monedele emise de diferite ateliere, sigiliile comerciale și ceramica de lux stau ca mărturie a acestui trafic la mare distanță. În plus, liderii comunităților locale puteau redirecționa o parte din bunuri pe piața neagră. Acest tip de corupție era făcut posibil de excedentul de monedă de care se bucura Dobrogea, în condițiile în care soldații dispuneau de lichidități, însă provincia nu oferea toată gama de produse pentru care exista cerere. În fine, intervenția masivă a statului în Dobrogea a creat o cultură standardizată și un spațiu economic care gravita în jurul nevoilor garnizoanelor locale. Profilul monetar al așezărilor de secol VI din Dobrogea este remarcabil de similar, fără să putem identifica particularități frapante, un semn clar că economia monetară era insulară, mai degrabă decât a fi direcționată de canalele pieței libere. De vreme ce o bună parte a descoperirilor monetare reflectă salarii militare și administrative, fluxul de monedă către nordul Balcanilor are puțin de-a face cu posibilitățile economiei locale sau cu nivelul său real de complexitate. Ca atare, monetizarea Dobrogei în secolul al VI-lea a fost un construct artificial orchestrat de statul bizantin, care a stimulat circulația mărfurilor la mare distanță mai mult decât dezvoltarea propriu-zisă a economiei locale.

Anexă

ETAPĂ	MONEDE	MONEDE/AN	RANG	FOLLES	FOLLES/AN	RANG
498-512	73	5	XII	57	4	XII
512-538	1176	45	IV	882	34	IV
538-542	198	50	III	150	38	III
542-550	227	28	VII	170	21	VI
550-565	495	33	VI	226	15	VIII
565-570	470	94	II	322	64	II
570-578	796	100	I	509	76	I
578-582	112	28	VIII	72	18	VII
582-592	357	36	V	234	23	V
592-602	110	11	X	65	6	XI
602-610	167	21	IX	110	14	IX
610-620	86	9	XI	73	7	X

Tab. 1 - Descoperiri izolate: volumul de monedă, pe etape

ATELIER	MONEDE	%	NOMINAL	MONEDE	%
CON	2683	59.03	M	2156	45.15
NIK	689	15.16	ΛΓ	1	0.02
CYZ	264	5.81	XXX	6	0.13
TES	677	14.90	K	1722	36.06
ANT	180	3.96	IS	27	0.57
ALX	10	0.22	IB	9	0.19
CAR	22	0.48	I	497	10.41
ROM	7	0.15	E	337	7.06
RAV	2	0.04	A	20	0.42
SAL	1	0.02			
CHE	4	0.09			
MMI	6	0.13			

Tab. 2 - Descoperiri izolate: ateliere monetare și nominaluri (%)¹⁶

¹⁶ Ateliere: CON=Constantinopol; NIK=Nicomedia; CYZ=Cizic; TES=Salonic; ANT=Antiohia; ALX=Alexandria; CAR=Cartagina; ROM=Roma; RAV=Ravenna; SAL=Salona; CHE=; MMI=Moneta Militaris Imitativa. Nominaluri: M=40 nummia (follis); ΛΓ=33 nummia;

ETAPĂ	CON	NIK	TES	CYZ	ANT
498-512	88.57	11.43	0.00	0.00	0.00
512-538	87.53	7.37	0.09	1.40	3.60
538-542	74.16	13.48	0.00	7.87	4.49
542-550	56.81	15.02	0.94	21.60	5.63
550-565	42.04	24.56	14.16	8.85	10.40
565-570	35.48	14.41	47.74	1.51	0.86
570-578	39.00	24.55	25.19	8.70	2.56
578-582	54.55	28.18	10.00	0.00	7.27
582-592	50.43	14.12	25.65	5.76	4.03
592-602	54.32	11.11	20.99	6.17	7.41
602-610	62.03	15.19	3.16	13.29	6.33
610-620	71.05	23.68	3.95	1.32	0.00

Tab. 3 - Descoperiri izolate: ateliere (%)

ETAPĂ	M	K	I	E
498-512	57.53	39.73	2.74	0.00
512-538	57.53	32.53	3.77	6.16
538-542	60.42	32.29	7.29	0.00
542-550	60.71	21.88	17.41	0.00
550-565	23.14	17.56	59.30	0.00
565-578	41.96	44.71	0.32	13.00
578-582	49.51	33.98	8.74	7.77
582-602	34.32	56.80	7.69	1.18
602-610	42.50	48.13	6.25	3.13
610-620	86.42	12.35	1.23	0.00

Tab. 4 - Descoperiri izolate: nominaluri (%)

XXX=30 nummia; K=20 nummia (1/2 follis); IS=16 nummia; IB=12 nummia; I=10 nummia (1/4 follis); E=5 nummia (1/8 follis); A=1 nummum

ATELIER	NUMĂR	%	VALOARE	NUMĂR	%
CON	355	64.20	M	369	64.74
NIK	99	17.90	K	107	18.77
CYZ	31	5.61	IS	2	0.35
TES	30	5.42	IB	4	0.70
ANT	28	5.06	I	51	8.95
ALX	5	0.90	E	37	6.49
CAR	3	0.54			
ROM	2	0.36			

Tab. 5 - Tezaure: ateliere și nominaluri (%)

NOMINAL	TEZAURE	IZOLATE	EMITENT	TEZAURE	IZOLATE
Solidus	26	26	Anastasius	2	4
Solidus 23 sil.	2	1	Justin I	2	1
Solidus 22 sil.	1	3	Justinian	10	10
Semissis	1	0	Justin II	6	11
Tremissis	13	15	Tiberius II	11	4
			Maurice	12	6
			Phocas	0	3
			Heraclius	0	1
			Constans II	0	1
			Constantine IV	0	4

Tab. 6 - Monede de aur: descoperiri izolate și tezaure

ATELIER	CAPIDAVA	HISTRIA	CONSTANȚA	ADAMCLISI	ISACCEA
CON	60.11	61.25	63.76	66.8	55.84
NIK	15.17	16.56	14.8	13.13	14.72
CYZ	4.49	5	6.07	5.79	4.57
TES	15.73	11.25	11.57	8.88	21.32
ANT	4.49	5.31	3.04	5.02	2.54
ALX	0	0	0.19	0	0
CAR	0	0.63	0.38	0.39	0.51
ROM	0	0	0	0	0.51
RAV	0	0	0	0	0
SAL	0	0	0	0	0
MMI	0	0	0.19	0	0
ATELIER	SILISTRA	ARGAMUM	HALMYRIS	SACIDAVA	ODURTSI
CON	54	54.54	61.61	56.1	64.08
NIK	17.21	23.14	15.18	11.58	16.2
CYZ	8	9.09	5.36	3.05	5.63
TES	14.04	12.39	14.28	26.83	9.86
ANT	4.93	0	3.57	1.82	2.82
ALX	0.55	0	0	0	0
CAR	0.44	0.82	0	0.61	1.41
ROM	0.44	0	0	0	0
RAV	0.11	0	0	0	0
SAL	0.11	0	0	0	0
MMI	0	0	0	0	0

Tab. 7 - Statistica pe ateliere monetare în principalele așezări dobrogene

NOMINAL	CAPIDAVA	HISTRIA	CONSTANȚA	ADAMCLISI	ISACCEA
M	49.74	50.58	34.91	51.53	35.61
ΛΓ	0	0	0.18	0	0
XXX	1.03	0	0	0	0
K	37.95	36.66	36.25	26.34	43.9
IS	0.51	0	0.18	0.76	0.98
IB	0	0	0	0	0
I	9.74	6.03	14.91	15.65	11.71
E	1.03	6.73	12.91	5.73	6.83
A	0	0	0.36	0	0.98
NOMINAL	SILISTRA	ARGAMUM	HALMYRIS	SACIDAVA	ODURTSI
M	49.13	45.67	55.75	44.58	37.67
ΛΓ	0	0	0	0	0
XXX	0.22	0	0	0	0.68
K	31.05	32.28	38.94	50	40.41
IS	0.98	0	0	1.2	0
IB	0.54	0	0	0	0
I	9.37	17.32	5.31	3.01	12.33
E	8.06	4.72	0	1.2	8.9
A	0.65	0	0	0	0

Tab. 8 - Statistica pe nominaluri în principalele așezări dobrogene

Bibliografie

- Abou Diwan 2018 – G. Abou Diwan, *Base-Metal Coinage Circulation in Byzantine Beirut (491–641 CE)*, în AJN 30, 2018, pp. 163-218.
- van Alfen 1996 – P. van Alfen, *New Light on the 7th-c. Yassı Ada Shipwreck: Capacities and Standard Sizes of LRA 1 Amphoras*, în JRA 9, 1996, pp. 198-213.
- Alston 2002 – R. Alston, *Managing the Frontiers: Supplying the Frontier Troops in the Sixth and Seventh Centuries*, în P. Erdkamp (ed.), *The Roman Army and the Economy*, Amsterdam, 2002, pp. 398-419.
- Atlan 1976 – S. Atlan, *1947-1967 Yılları Side kazıları sırasında elde edilen sikkeler*, Ankara, 1976.
- Barnea 1960 – I. Barnea, *Contributions to Dobrudja History under Anastasius I*, în Dacia 4, 1960, pp. 363-374.
- Barnea 1972 – I. Barnea, *Relațiile provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul*, în Pontica 5, 1972, pp. 251-265.
- Barnea 1987 – I. Barnea, *Antroponime traco-dace pe sigilii bizantine*, în Thraco-Dacica 8, n. 1-2, 1987, pp. 203-106.
- Bass, van Doorninck 1982 – G. F. Bass, F. H. van Doorninck, *Yassı Ada. Volume I. A 7th-Century Byzantine Shipwreck*, College Station, TX, 1982.
- Bates 1971 – G. Bates, *Byzantine Coins*, Cambridge, MA, 1971.
- Bellinger 1938 – A. Bellinger, *Coins from Jerash, 1928-1934*, New York, 1938.
- Bijovsky 2012 – G. Bijovsky, *Gold coin and small change: monetary circulation in 5th-7th Century Byzantine Palestine*, Trieste, 2012.
- Bogdan-Cătăniciu 1995-1996 – I. Bogdan-Cătăniciu, *Semnificația ultimelor schimbări în urbanismul de la Tropaeum Traiani*, în Pontica 28-29, 1995-1996 pp. 201-214.
- Bogdan-Cătăniciu, Poenaru Bordea 1996-1997 – I. Bogdan-Cătăniciu, Gh. Poenaru Bordea, *Un mic tezaur de monede bizantine descoperit la Tropaeum Traiani*, în BSNR 90-91, 1996-1997, pp. 85-95.
- Bounegru, Adumitroaei 2005-2006 – O. Bounegru, M. Adumitroaei, *Life (After Town) in Town in Scythia Minor. Interpretări stratigrafice*, în Peuce 3-4, 2005-2006, pp. 259-282.
- Bühler 2012 – B. Bühler, *Zur Identifizierung "byzantinischer" Feinschmiedearbeiten mithilfe herstellungstechnischer Studien unter besonderer Berücksichtigung von Funden aus dem awarischen Siedlungsgebiet*, în B. Böhlendorf-Arslan, A. Ricci (eds.), *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, Istanbul, 2012, pp. 105-116.
- Bucovală 1986 – M. Bucovală, *Marele edificiu roman cu mozaic de la Tomis*, Constanța, 1986.
- Buora 2005 – M. Buora, *La ceramica di importazione (sigillata africana e anfore) come indicatore archeologico per il periodo bizantino nell'alto Adriatico*, în Quaderni friulani di archaeologia 15, 2005, pp. 163-167.
- Burckhardt 1893 – A. Burckhardt, *Hieroclis Synecdemus*, Leipzig, 1893.
- Callegher 2017 – B. Callegher, *Moneta e scambi nell'Adriatico altomedievale. La costa dalmata nell'area monetaria bizantina*, în S. Gelichi, C. Negrelli (eds.), *Adriatico altomedievale (VI-XI secolo). Scambi, porti, produzioni*, Veneția, 2017, pp. 347-374.
- Canarache 1968 – V. Canarache, *The Mosaic-Floored Edifice of Tomi*, Constanța, 1968.
- Carrié 2003 – J.-M. Carrié, *L'institution annonaire de la première à la deuxième Rome: continuité et innovation*, în B. Marin, C. Virlouvet (eds.), *Nourrir les cités de méditerranée. Antiquité - temps modernes*, Paris, 2003, pp. 153-211.
- Casey 1996 – J. P. Casey, *Justinian, the limitanei, and Arab-Byzantine Relations in the 6th c.*, în JRA 9, 1996, pp. 214-222.
- Chiriac 1993 – C. Chiriac, *Expediția avară din 578-579 și evidența numismatică*, în AM 16, 1993, pp. 191-203.

- Chiriac 1995 – C. Chiriac, *About the Presence of Byzantine Coins in Dobroudja during the 7th Century*, în *Dobrudzha* 12, 1995, pp. 133-136.
- Commito 2019 – A. Commito, *The Cities of Southern Asia Minor in the Sixth Century*, în I. Jacobs, H. Elton (eds.), *Asia Minor in the Long Sixth Century: Current Research and Future Directions*, Oxford, 2019, pp. 109-141.
- Condurachi 1942 – E. Condurachi, *Les trésors monétaires de la région carpatho-danubienne et leur importance pour l'histoire des Roumains*, în *Balkanica* 7, n. 1, 1942, pp. 23-44.
- Covacef, Potârniche 2010 – Z. Covacef, T. Potârniche, *Accesorii ale unei balanțe de bronz descoperite în sectorul de est al Capidavei*, în *Pontica* 43, 2010, pp. 267-275.
- Croke 1995 – B. Croke (trad.), *The Chronicle of Marcellinus: A Translation and Commentary with a Reproduction of Mommsen's Edition of the Text*, Sydney, 1995.
- Crow 2007 – J. Crow, *The Anastasian Wall and the Lower Danube Frontier Before Justinian*, în L. Vagalinski (ed.), *The Lower Danube in Antiquity (The Fifth Century B.C. – The Beginning of the Seventh Century A.D.)*, Tutrakan, 2007, pp. 397-410.
- Curta 1996 – F. Curta, *Invasion or Inflation? Sixth to Seventh Century Byzantine Coin Hoards in Eastern and Southeastern Europe*, în *AIIN* 43, 1996, pp. 65-224.
- Curta 2001 – F. Curta, *Peasants as "Makeshift Soldiers for the Occasion": Sixth-Century Settlement Patterns in the Balkans*, în T. S. Burns, J. W. Eadie (eds.), *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, Lansing, MI, 2001, pp. 199-217.
- Curta 2002 – F. Curta, *Quaestura exercitus: The Evidence of Lead Seals*, în *Acta Byzantina Fennica* 1, 2002, pp. 9-26.
- Curta 2016a – F. Curta, *Amphorae and Seals: The "sub-Byzantine" Avars and the quaestura exercitus*, în Á. Bollók, G. Csiky, T. Vida (eds.) *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*, Budapest, 2016, pp. 307-334.
- Curta 2016b – F. Curta, *Shedding Light on a Murky Matter: Remarks on 6th to Early 7th Century Clay Lamps in the Balkans*, în *AB* 20, n. 3, 2016, pp. 51-116.
- Curta 2017 – F. Curta, *Coins, Forts and Commercial Exchanges in the Sixth- and Early Seventh-Century Balkans*, în *OJA* 36, n. 4, 2017, pp. 439-454.
- Curta, Gândilă 2011 – F. Curta, A. Gândilă, *Too Much Typology, too Little History: A Critical Approach to the Classification and Interpretation of Cast Fibulae with Bent Stem*, în *AB* 15, n. 3, 2011, pp. 51-81.
- Curta, Gândilă 2012 – F. Curta, A. Gândilă, *Hoards and hoarding patterns in the Early Byzantine Balkans*, în *DOP* 65-66, 2012, pp. 45-111.
- Custurea 2009 – G. Custurea, *Ponduri antice și medievale descoperite recent în Dobrogea*, în *Pontica* 42, 2009, pp. 672-683.
- Custurea 2019 – G. Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. VI-VIII)*, Constanța, 2019.
- Damian 2015 – O. Damian, *Bizanțul la Dunărea de Jos (secolele VII-X)*, Brăila, 2015.
- Daskalov 2012 – M. Daskalov, *Kolani i kolanni ukrasi ot VI-VII vek (ot dneshna Bulgariia i susednite zemi)*, Sofia, 2012.
- De Boor 1887 – C. de Boor (ed.), *Theophylacti Simocattae Historia*, Leipzig, 1887.
- Deligiannakis 2016 – G. Deligiannakis, *The Dodecanese and East Aegean Islands in Late Antiquity, AD 300-700*, Oxford, 2016.
- Demirel Gökalp 2009 – Z. Demirel Gökalp, *Yalvaç Müzesi bizans sikkeleri*, Ankara, 2009.
- Dewing 1935 – H. B. Dewing, (trad.), *Procopius: The Secret History*, Cambridge, MA, 1935.
- Dewing 1940 – H. B. Dewing, (trad.), *Procopius: Buildings*, Cambridge, MA, 1940.

- Dimian 1957 – I. Dimian, *Câteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul RPR*, în SCN 1, 1957, pp. 189-216.
- Dinchev 1999 – V. Dinchev, *Classification of the Late Antique Cities in the Dioceses of Thracia and Dacia*, în AB 3, n. 3, 1999, pp. 39-73.
- Dinchev 2000 – V. Dinchev, *The Limit of Urban Life in the Late Antique Dioceses of Thracia and Dacia: The Overestimated Centers*, în AB 4, n. 2, 2000, pp. 65-84.
- Dinchev 2007 – V. Dinchev, *The Fortresses of Thrace and Dacia in the Early Byzantine Period*, în A. G. Poulter (ed.), *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*, Oxford, 2007, pp. 479-546.
- Dončeva-Petkova, Torbatov 2001 – L. Dončeva-Petkova, S. Torbatov, *Zur Chronologie der Architektur der spätrömischen Befestigung und frühbyzantinischen befestigten Siedlung bei Odărcei (Provinz Scythien)*, în M. Wendel (ed.), *Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien*, Weissbach, 2001, pp. 237-245.
- Elton 2018 – H. Elton, *The Roman Empire in Late Antiquity: A Political and Military History*, Cambridge, 2018.
- Ersoy et alii 2014 – A. Ersoy, M. Önder, H. Turan, *Coins from Ancient Smyrna Excavations (2008-2012)*, İzmir, 2014.
- Evans 2006 – J. DeRose Evans, *The Joint Expedition to Caesarea Maritima. Excavation Reports. Volume VI. The Coins and the Hellenistic, Roman, and Byzantine Economy of Palestine*, Boston, 2006.
- Feissel 2000 – D. Feissel, *Les édifices de Justinien au témoignage de Procope et de l'épigraphie*, în AT 8, 2000, pp. 81-104.
- Frazer, van der Touw 2010 – E. J. Frazer, J. van der Touw, *'The Random Walk': A Study of Coins Lost and Found in an Urban Environment*, în NC 170, 2010, pp. 375-405.
- Gândilă 2003-2005 – A. Gândilă, *Sixth-to-Seventh Century Coin Circulation in Dobrudja*, în CN 9-11, 2003-2005, pp. 109-166.
- Gândilă 2008 – A. Gândilă, *Some Aspects of Monetary Circulation in the Byzantine Province of Scythia during the 6th and 7th Century*, în I. Lazarenko (ed.), *Numismatic, Sphragistic and Epigraphic Contributions to the History of the Black Sea Coast*, vol. I, Varna, 2008, pp. 301-330.
- Gândilă 2009 – A. Gândilă, *Early Byzantine Coin Circulation in the Eastern Provinces: A Statistical Approach*, în AJN 21, 2009, pp. 151-226.
- Gândilă 2011 – A. Gândilă, *Câteva monede bizantine rare descoperite în Dobrogea și problema influenței bizantine în Balcani în secolul al VII-lea*, în CN, 17, 2011, pp. 53-64.
- Gândilă 2012 – A. Gândilă, *Heavy Money, Weightier Problems: The Justinianic Reform of 538 and its Economic Consequences*, în RN 168, 2012, pp. 363-402.
- Gândilă 2016 – A. Gândilă, *Going East: Western Money in the Early Byzantine Balkans, Asia Minor and the Circumpontic Region (6th-7th c.)*, în *Rivista italiana di numismatica e scienze affini*, 117, 2016, pp. 129-188.
- Gândilă 2017 – A. Gândilă, *A Hoard of 6th-Century Coppers and the End of Roman Capidava*, în I. C. Opriș, A. Rațiu, *Capidava II. Building C1 – Contributions to the History of annonae militaris in the 6th Century*, Cluj-Napoca, 2017, pp. 161-174.
- Gândilă 2018a – A. Gândilă, *Money Talks: Financial Crisis and the Fate of the Roman Balkans, c. 582-602*, în D. Aparaschivei, G. Bilavski (eds.), *Studia romana et mediaevalia europaensia: Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata*, București, 2018, pp. 107-139.
- Gândilă 2018b – A. Gândilă, *The mint of Thessalonica and the Mediterranean economy in the 6th-7th c.*, în RBNS, 164, 2018, pp. 426-495.
- Garam 2001 – É. Garam, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*, Budapest, 2001.

- Georgescu, Ionescu 1995-1996 – V. Georgescu, M. Ionescu, *Mărturii creștine la Callatis*, în *Pontica* 28-29, 1995-1996, pp. 187-200.
- Gkoutzioukostas, Moniaros 2009 – A. Gkoutzioukostas, X. Moniaros, *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α' (527-565): η περίπτωση της quaestura Iustiniana exercitus*, Salonic, 2009.
- Goldin 1985 – E. Goldin, *Statistical Analysis of Coins Lost in Circulation*, în *Journal of Business & Economic Statistics* 3, n. 1, pp. 36-42.
- Grierson 1965 – P. Grierson, *The Interpretation of Coin Finds*, în *NC* 5, 1965, pp. i–xiii.
- Griffiths 2002 – D. T. Griffiths, *The Attrition Rate of United States Coins in Circulation: Some Evidence from Federal Reserve Data*, în *Applied Economics* 34, 2002, pp. 2023-2029.
- Guest 2012 – P. Guest, *The Production, Supply and Use of Late Roman and Early Byzantine Copper Coinage in the Eastern Empire*, în *NC* 172, 2012, pp. 105-131.
- Guest 2019 – P. Guest, *The Late Roman and Early Byzantine Coins*, în A. Poulter (ed.), *The Transition to Late Antiquity: Excavations and Survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine Fort and a Roman Aqueduct*, Oxford, 2019, pp. 237-279.
- Hadji-Maneva 2009 – M. Hadji-Maneva, *Early Byzantine Coin Circulation in Macedonia Secunda*, în *CN* 15, 2009, pp. 107-132.
- Haldon 1999 – J. Haldon, *Warfare, State, and Society in the Byzantine World, 565-1204*, New York, 1999.
- Hebblewhite 2017 – M. Hebblewhite, *The Emperor and the Army in the Later Roman Empire, AD 235–395*, New York.
- Iacob 2000 – M. Iacob, *Aspecte privind circulația monetară pe teritoriul României în a doua parte a secolului VII p. Chr.*, în M. Iacob, E. Oberländer-Târnoveanu, F. Topoleanu (eds.), *Istro-Pontica: Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950-2000. Omagiu lui Gavrilă Simion la 45 de ani de activitate 1955-2000*, Tulcea, 2000, pp. 485-498.
- Iacob, Poenaru Bordea 2000 – M. Iacob, Gh. Poenaru Bordea, *Les monnaies des IVe-VIIe siècles découvertes à Argamum (Scythie Mineure)*, în B. Kluge, B. Weisser (eds.), *XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997, Akten-Proceedings-Actes II*, Berlin, 2000, pp. 780-792.
- Iliescu 1952 – O. Iliescu, *Despre tezaurele monetare și viața economică în sec. III-XIV pe teritoriul țării noastre*, în *Studii* 5, n. 3, 1952, pp. 178-196.
- Ireland 2000 – S. Ireland, *Greek, Roman and Byzantine Coins in the Museum at Amasya*, Londra, 2000.
- Isvoranu, Poenaru Bordea 2003 – T. Isvoranu, Gh. Poenaru Bordea, *Monede bizantine de la Tomis și împrejurimi în colecția Institutului de Arheologie 'Vasile Pârvan'*, în Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României, Chișinău, 24–26 septembrie 2002. Comunicări, studii și note, București, 2003, pp. 137-161.
- Iurukova 1969 – I. Iurukova, *Les invasions slaves au sud du Danube d'après les trésors monétaires en Bulgarie*, în *Byzantinobulgarica* 3, 1969, pp. 255-263.
- Ivanišević 2006 – V. Ivanišević, *Les trésors balcaniques, témoins des invasions et de leurs routes*, în *Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)*, C. Morrisson, V. Popović, V. Ivanišević (eds.), Paris, 2006, pp. 75-93.
- Ivanišević 2010 – V. Ivanišević, *La monnaie paléobyzantine dans l'Illyricum du nord*, în *Mélanges Cécile Morrisson [Travaux et Mémoires 16]*, Paris, 2010, pp. 441-454.
- Jantzen 2004 – U. Jantzen, *Die Wasserleitung des Eupalinos. Die Funde*, Bonn, 2004.
- Jones 1964 – A. H. M. Jones, *The Late Roman Empire, 284-602: A Social and Administrative Survey*, Oxford, 1964.

- Karagiorgou 2001- O. Karagiorgou, *LR2: A Container for the Military annona on the Danubian Border?*, în S. Kingsley, M. Decker (eds.), *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity. Proceedings of a Conference at Somerville College. Oxford – 29th May. 1999*, Oxford, 2001, pp. 129-166.
- Kasdagli 2018 – A.-M. Kasdagli, *Coins in Rhodes: From the Monetary Reform of Anastasius I until the Ottoman Conquest (498-1522)*, Oxford, 2018.
- Keydell 1967 – R. Keydell (ed.), *Agathias, Historiae*, Berlin, 1967.
- Knechtel 1921 – W. Knechtel, *Despre monetele bizantine*, în BSNR 16, 1921, pp. 10-12.
- Lightfoot 2012 – C. S. Lightfoot, *Hellenistic, Roman, and Byzantine Coin Finds 1987-2006*, în C. Katsari, C. S. Lightfoot, A. Özme (eds.), *The Amorium Mint and the Coin Finds*, Berlin, 2012, pp. 110-172.
- Madgearu 1996 – A. Madgearu, *The Province of Scythia and the Avaro-Slavic Invasions (576-626)*, în BS 37, n. 1, 1996, pp. 35-61.
- Madgearu 2001 – A. Madgearu, *The End of Town-Life in Scythia Minor*, în OJA 20, n. 2, 2001, pp. 207-217.
- Madgearu 2006 – A. Madgearu, *The End of the Lower Danubian limes: A Violent or a Peaceful Process*, în SAA 12, 2006, pp. 151-168.
- Madgearu 2010 – A. Madgearu, *The Church and the Final Period of the Late Roman Danubian Provinces*, în M. Angelescu, I. Achim, A. Băltăc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez (eds.), *Antiquitas Istro-Pontica: Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, pp. 145-153.
- Madgearu 2014 – A. Madgearu, *Militari „sciți” și „daci” în Egipt, Italia și Palestina în secolele VI-VII*, în SCIVA 65, n. 1-2, 2014, pp. 49-58.
- Marot 1998 – T. Marot, *Las monedas del Macellum de Gerasa (Yaraş, Jordania): aproximación a la circulación monetaria en la provincia de Arabia*, Madrid, 1998.
- Matei 1988-1989 – C. Matei, *Cercetările arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava, II*, în CCDJ 5-7, 1988-1989, pp. 121-141.
- McCormick 2001 – M. McCormick, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD 300-900*, Cambridge, MA, 2001.
- Metcalf 1969 – D. M. Metcalf, *The Origins of the Anastasian Currency Reform*, Chicago, 1969.
- Metcalf 2009 – D. M. Metcalf, *Byzantine Cyprus, 491-1191*, Nicosia, 2009.
- MIB II – W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini II: Von Justinus II bis Phocas (565-610)*, Viena, 1975.
- MIBE – W. Hahn, M. Metlich, *Money of the Incipient Byzantine Empire*, Viena, 2000.
- MIBEC – W. Hahn, M. Metlich, *Money of the Incipient Byzantine Empire Continued (Justin II - Revolt of the Heraclii 565-610)*, Viena, 2009.
- Mihăilescu-Bîrliaba, Poenaru Bordea 2000 – V. Mihăilescu-Bârliaba, Gh. Poenaru Bordea, *Quelques monnaies récemment découvertes à Istros*, în A. Avram, M. Babeș (eds.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques: hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, București, 2000, pp. 303-319.
- Mihaylov 2008a – S. Mihaylov, *Seventh-to-Eighth Century Bizantine Coins from Northeastern Bulgaria*, în CCDJ 26, 2008, pp. 77-85.
- Mihaylov 2008b – S. Mihaylov, *Vidovete nominali v monetnoto obrashtenie na bizantiiskite provintsii Scitiia i Vtora Miziiia (498-681 g.)*, în I. Lazarenko (ed.), *Numismatic, Sphragistic and Epigraphic Contributions to the History of the Black Sea Coast*, vol. I, Varna, pp. 278-300.
- Mihaylov 2018 – S. Mihaylov, *Parichno obrashtenie v provintsiiia Vtora Miziiia 498-681 g*, teză de doctorat, Universitatea „Sf. Cyril și Methodius” Veliko Turnovo, 2018.

- Mihaylov, Iosifov 2012 – S. Mihaylov, R. Iosifov, *Moneti ot krepostta v mestnostta gradishte krai Gabrovo*, în *Izvestiia na Regionalen Istoricheski Muzey – Veliko Turnovo* 27, 2012, pp. 139-181.
- Minchev 2008 – A. Minchev, *Early Byzantine Weights Found in Northeastern Bulgaria and some Notes on their Production, Distribution and Use*, în I. Lazarenko (ed.), *Numismatic, Sphragistic and Epigraphic Contributions to the History of the Black Sea Coast*, vol. II, Varna, 2008, pp. 7-40.
- Minea 1933-1934 – I. Minea, *Influența bizantină în regiunea carpato-dunăreană până la sfârșitul secolului al XII-lea în baza monedelor răspândite*, în *BSNR* 27-28, 1933-1934, pp. 97-114.
- Mocanu 2012 – M. Mocanu, *Notes on the "African Red Slip Ware" Ceramics in Scythia Minor*, în *Studia Antiqua et Archaeologica* 18, pp. 319-340.
- Moisil 1924 – C. Moisil, *Sur les monnaies byzantines trouvées en Roumanie*, în *Académie Roumaine - Bulletin de la Section Historique* 11, 1924, pp. 208-211.
- Morrisson 2007 – C. Morisson, *La fin de l'Antiquité dans les Balkans à la lumière des trésors monétaires des VIe et VIIe siècles*, în *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 151, n. 2, 2007, pp. 661-684.
- Morrisson, Cheynet 2002 – C. Morisson, J.-C. Cheynet, *Prices and Wages in the Byzantine World*, în A. Laiou (ed.), *Economic History of Byzantium*, Washington DC, 2002, pp. 909-966.
- Morrisson et alii 2006 – C. Morisson, V. Popović, V. Ivanišević (eds.), *Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)*, Paris, 2006.
- Newton 2006 – D. P. Newton, *Found Coins as Indicators of Coins in Circulation: Testing Some Assumptions*, în *EJA* 9, n. 2-3, 2006, pp. 211-227.
- Noeske 2000 – H.-C. Noeske, *Münzfunde aus Ägypten I. Die Münzfunde des ägyptischen Pilgerzentrums Abu Mina und die Vergleichsfunde aus den Diocesen Aegyptus und Oriens vom 4.-8. Jh. n. Chr.*, Berlin, 2000.
- Oanță-Marghitu 2006 – R. Oanță-Marghitu, *Argamum între Imperiul roman târziu și 'barbari'. Obiectele mărunte ca ipostaze ale comunicării*, în M. Mănucu-Adameșteanu (ed.), *À la recherche d'une colonie. Actes du colloque international "40 ans de recherche archéologique à Orgamè/Argamum"*, Bucarest-Tulcea-Jurilovca, 3-5 octobre 2005, București, 2006.
- Oberländer-Târnoveanu 1996 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Monnaies byzantines des VIIe-Xe siècles découvertes à Silistra dans la collection de l'Académicien Péricle Papahagi conservées au Cabinet des Médailles du Musée National d'Histoire de Roumanie*, în *CN* 7, 1996, pp. 97-127.
- Oberländer-Târnoveanu 2003 – E. Oberländer-Târnoveanu, *La monnaie dans l'espace rural byzantin des Balkans Orientaux – un essai de synthèse au commencement du XXIe siècle*, în *Peuce* 1, 2003, pp. 341-412.
- Oberländer-Târnoveanu 2005 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Les échanges dans le monde rural byzantin de l'est des Balkans (VIe-XIe siècle)*, în J. Lefort, C. Morisson, J.-P. Sodini (eds.), *Les villages dans l'Empire byzantin (IVe-XVe siècle)*, Paris, 2005, pp. 381-401.
- Oberländer-Târnoveanu 2017 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Tezaure monetare bizantine din colecția Muzeului Național de Istorie a României. I. De la Anastasius I la Constantinus al IV-lea (491-685)*, București, 2017.
- Ocheșeanu 1981 – R. Ocheșeanu, *Cîteva monede bizantine din secolele VII-XI*, în *Pontica* 14, 1981, pp. 309-314.
- Ocheșeanu 1984 – R. Ocheșeanu, *Ponduri romano-bizantine în colecțiile din România*, în *SCN* 7, 1984, pp. 89-93.

- Opaiț 2004 – A. Opaiț, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th-6th Centuries AD)*, Oxford, 2004.
- Opriș, Rațiu 2017 – I. C. Opriș, A. Rațiu, *Capidava II. Building C1 – Contributions to the History of annona militaris in the 6th Century*, Cluj-Napoca, 2017.
- Opriș, Rațiu 2019 – I. C. Opriș, A. Rațiu, *The Northern Supply Chain in Quaestura Exercitus. 6th to Early 7th Century Amphorae at Capidava – Archaeology of the annona for Limes Scythicus*, în RAIAB 1, 2019, pp. 139-155.
- Oța 2000 – L. Oța, *Hunii în Dobrogea*, în Istros 10, 2000, pp. 363-387.
- Papadopoulou 2012 – P. Papadopoulou, *The Numismatic Evidence from the Southern Adriatic (5th-11th Centuries). Some Preliminary Observations and Thoughts*, în S. Gelichi, R. Hodges (eds.), *From One Sea to Another. Trading Places in the European and Mediterranean Early Middle Ages. Proceedings of the International Conference, Comacchio, 27th-29th March 2009*, Turnhout, 2012, pp. 297-320.
- Patoura 1996 – S. Patoura, *Une nouvelle considération sur la politique de Justinien envers les peuples du Danube*, în Byzantinoslavica 58, pp. 78-86.
- Paraschiv-Grigore 2013 – E. Paraschiv-Grigore, *Sigilii comerciale descoperite la Tomis*, în CA 20, 2013, pp. 165-174.
- Petac, Ionescu 2013 – E. Petac, A. Ionescu, *Some Sassanian Silver Coins Discovered at Axiopolis (Cernavodă, Constanța County, Romania)*, în Iranica Antiqua 48, 2013, pp. 355-361.
- Petre 1987 – A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (IIe-VIIe siècles de notre ère). Recherches archéologiques*, București, 1987.
- Poenaru Bordea 1971 – Gh. Poenaru Bordea, *Monede bizantine de bronz din secolele V-VII în Dobrogea*, în BMI 40, n. 3, 1971, pp. 51-57.
- Poenaru Bordea 1976 – Gh. Poenaru Bordea, *Monnaies byzantines des VIe-VIIe siècles en Dobroudja*, în M. Berza, E. Stănescu (eds.), *Actes du XIVe Congrès International des études Byzantines*, vol. III, București, 1976, pp. 203-214.
- Poenaru Bordea 1981 – Gh. Poenaru Bordea, *Problèmes historiques de la Dobroudja (VIe-VIIe siècles) à la lumière des monnaies byzantines traitées par des méthodes statistiques*, în C. Carcassonne, T. Hackens (eds.), *Statistique et numismatique*, Strasbourg, 1981, pp. 365-377.
- Poenaru Bordea 2003 – Gh. Poenaru Bordea, *Monedele*, în A. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, Gh. Poenaru-Bordea (eds.), *Halmyris I*, Cluj-Napoca, 2003, pp. 127-189.
- Poenaru Bordea 2007 – Gh. Poenaru Bordea, *Monnaies*, în Al. Suceveanu (eds.), *Histria XIII. La basilique épiscopale*, București, 2007, pp. 153-193.
- Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1980 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *Probleme istorice dobrogene (secolele VI-VII) în lumina monedelor bizantine din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța*, în SCIVA 31, n. 3, 1980, pp. 377-396.
- Poenaru Bordea et alii 2004 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *Monnaies byzantines du Musée de Constanța (Roumanie)*, Wetteren, 2004.
- Poenaru Bordea, Nicolae, Popescu 1995 – Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, A. Popescu, *Contributions numismatiques à l'histoire de Noviodunum aux VIe-VIIe siècles*, în SCN 11, 1995, pp. 135-161.
- Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Nicolae 1989 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *Axiopolis aux IIIe-VIIe siècles de n.è. à la lumière des découvertes monétaires*, în SCN 9, 1989, pp. 53-73.
- Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Popescu 1998 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu, *Monede grecești, romane și bizantine din Dobrogea în colecția muzeului din Brăila*, în SCN 12, 1998, pp. 83-117.

- Popescu, Iacob 2016 – A. Popescu, M. Iacob, *Monede romane și bizantine timpurii descoperite la Noviodunum din colecția Muzeului de Istorie și Arheologie Tulcea*, Iași, 2016.
- Popescu 1976 – E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976.
- Popescu 2005 – E. Popescu, *Le village en Scythie Mineure (Dobroudja) à l'époque protobyzantine*, în J. Lefort, C. Morrisson, J.-P. Sodini (eds.), *Les villages dans l'Empire byzantin (IVe-XVe siècle)*, Paris, 2005, pp. 363-380.
- Popović 1975 – V. Popović, *Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin*, în *Mélanges de l'École française de Rome* 87, n. 1, 1975, pp. 459-464.
- Popović 1978 – V. Popović, *La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la Mer Egée: le témoignage de l'archéologie*, în *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 6, 1978, pp. 596-648.
- Pottier 1983 – H. Pottier, *Analyse d'un trésor de monnaies en bronze enfoui au VIe siècle en Syrie byzantine: contribution à la méthodologie numismatique*, Wetteren, 1983.
- Poulter 2007 – A. G. Poulter, *The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube: The City, a Fort and the Countryside*, în A. G. Poulter (ed.), *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*, Oxford, 2007, pp. 51-97.
- Poulter 2017 – A. G. Poulter, *The Economy, Countryside, Forts and Towns: The Early Byzantine Period on the Lower Danube During the 4th–6th Centuries AD*, în H. Baron, F. Daim, Mainz (eds.), *A Most Pleasant Scene and an Inexhaustible Resource: Steps Towards a Byzantine Environmental History*, 2017, pp. 79-100.
- Rădulescu 1973 – A. Rădulescu, *Amfore cu inscripții de la edificiul roman cu mozaic din Tomis*, în *Pontica* 6, 1973, pp. 193-207.
- Rădulescu 1976 – A. Rădulescu, *Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor*, în *Pontica* 9, 1976, pp. 99-114.
- Rizos 2013 – E. Rizos, *Centres of the Late Roman Military Supply Network in the Balkans: A Survey of horrea*, în *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 60, 2013, 659-696.
- Rizos 2019 – E. Rizos, *Sixth-Century Asia Minor through the Lens of Hagiography: Ecclesiastical Power and Institutions in City and Countryside*, în I. Jacobs, H. Elton (eds.), *Asia Minor in the Long Sixth Century: Current Research and Future Directions*, Oxford, 2019, pp. 45-61.
- Ruscu 2009 – D. Ruscu, *The Revolt of Vitalianus and the "Scythian Controversy"*, în *BZ* 101, n. 2, 2009, pp. 773-785.
- Sâmpetru 1994 – M. Sâmpetru, *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos*, București, 1994.
- Sarantis 2019 – A. Sarantis, *Military Provisioning in the Sixth-Century Balkans*, în *JLA* 12, n. 2, 2019, pp. 329-379.
- Schulze-Dörrlamm 2002 – M. Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil I: Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts*, Mainz, 2002.
- Soficaru 2011 – A. Soficaru, *Populația provinciei Scythia în perioada romano-bizantină (sf. sec. III- înc. sec. VII)*, Iași, 2011.
- Somogyi 2008 – P. Somogyi, *New Remarks on the Flow of Byzantine Coins in Avaria and Wallachia during the Second Half of the Seventh Century*, în F. Curta (ed.), *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Leiden/ Boston, 2008, pp. 83-149.

- Somogyi 2014 – P. Somogyi, *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit in ihrem europäischen Umfeld*, Budapest, 2014.
- Southern, Dixon 1996 – P. Southern, K. R. Dixon, *The Late Roman Army*, New Haven, CT, 1996.
- Stanc 2006 – S. Stanc, *Relațiile omului cu lumea animală. Arheozoologia secolelor IV-X pentru zonele extracarpătice de est și de sud ale României*, Iași, 2006.
- Suceveanu, Barnea 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991.
- Szmoniewski 2017 – B. Szmoniewski, *Un moule d'orfèvre de la période romano-byzantine découvert à la cité de Tropaeum Traiani (dép. de Constanța)*, în *Pontica* 50, 2017, pp. 279-306.
- Talevski 2019 – H. Talevski, *The Persistence of the Limes and the Condition of the Defensive System as Reflections of the General Collapse of the State System in the Early Byzantine Balkans*, în *BeJA* 7, 2019, pp. 285-301.
- Talmațchi, Șova 2015 – G. Talmațchi, C. Șova, *Observații privind casa urbană romană târzie (domus) din provincia Scythia și alte descoperiri arheologice din sectorul Sud-CI de la Tropaeum Traiani*, în *Peuce* 13, 2015, pp. 137-192.
- Teall 1965 – J. L. Teall, *The Barbarians in Justinian's Armies*, în *Speculum* 40, no. 2, 1965, pp. 294-322.
- Tedesco 2016 – P. Tedesco, *Economia monetaria e fiscalità tardoantica: una sintesi*, în *Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica* 62, 2016, pp. 107-149.
- Topoleanu 1996 – F. Topoleanu, *Halmyris – un nouveau centre de production de lampes dans le nord de la Dobroudja (IIe-VIIe s. ap. J.-C.)*, în *RCRFA* 33, 1996, pp. 91-94.
- Torbatov 1997 – S. Torbatov, *Quaestura exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian*, în *AB* 1, 1997, pp. 78-87.
- Torbatov 1998 – S. Torbatov, *Rannovizantiisko zlatno monetno sukrovishte ot Zaldapa*, în *NS* 5, n. 1, 1998, pp. 64-69.
- Torbatov 2000 – S. Torbatov, *Kusnoantichniiat grad Zaldapa*, Sofia, 2000.
- Torbatov 2002 – S. Torbatov, *Monetnata tsirculatsiia v gradishteto krai Odurtsi*, Veliko Turnovo, 2002.
- Trombley 1987 – F. R. Trombley, *Korykos in Cilicia Trachis: The Economy of a Small Coastal City in Late Antiquity (saec. V-VI) – a précis*, în *TAHB* 1, n. 1, 1987, pp. 16-23.
- Varsik 1992 – V. Varsik, *Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donauraum im 6. und 7. Jahrhundert*, în *SA* 40, n. 1, 1992, pp. 77-106.
- Velkov 1965 – V. Velkov, *Kleinasiaten und Syrer in den Balkangebieten während der Spätantike (IV.-VI. Jh.)*, în *Études historiques à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques – Vienne, Août – Septembre 1965*, vol. II, Sofia, 1965, pp. 19-29.
- Vîlcu, Târlea 2016 – A. Vîlcu, A. Târlea, *Descoperiri monetare recente la Histria (sectorul Acropolă Centru-Sud)*, în *MCA* 12, 2016, pp. 159-166.
- Vladimirova 1985 – D. Vladimirova, *Ekzagii ot Dolna Miziia*, în *Numizmatika* 1, 1985, pp. 22-31.
- Whitby 1995 – M. Whitby, *Recruitment in Roman Armies*, în A. Cameron (ed.), *The Byzantine and Early Islamic Near East III: State, Resources and Armies*, Princeton, NJ, 1995, pp. 61-125.
- Wiewiorowski 2006 – J. Wiewiorowski, *Quaestor Iustinianus Exercitus – A Late Roman Military Commander?*, în *Eos* 43, 2006, pp. 319-342.
- Zahariade 2006 – M. Zahariade, *Scythia Minor: A History of a Later Roman Province, 284-681*, Amsterdam, 2006.
- Zuckerman 2004 – C. Zuckerman, *Du village à l'Empire: autour du registre fiscal d'Aphroditô (525/526)*, Paris, 2004.